

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Mehmet Kürşad SUKÜT

PREHİSTORİK DÖNEMDEN ROMA’NIN SONUNA
KADAR AYDINTEPE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

ERZURUM – 2007

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Tarih Anabilim Dalının Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Süleyman CİGDEM

Danışman / Jüri

Doç. Dr. Haldun ÖZKAN

Jüri

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

Jüri

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. ... / ... /

Prof. Dr. Vahdettin BAŞCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	
AYDINTEPE’NİN COĞRAFYASI	1
1. Konumu	1
2. Yeryüzü Şekilleri	1
3. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri	2
4. Madenler.....	3
I. BÖLÜM	
1. AYDINTEPE’NİN TARİHİ COĞRAFYA AÇISINDAN İNCELENMESİ	4
1.1. Tarihi Coğrafyanın Önemi	4
1.2. Aydın-tepe’nin Tarihi Coğrafyası	6
II. BÖLÜM	
2. AYDINTEPE’NİN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI	9
2.1. Paleolitik ve Mezolitik Çağlar	9
2.2. Kalkolitik Çağ.....	13
2.3.Tunç Çağı	15
2.3.1. Karaz Kültürü	17
III. BÖLÜM	
3. AYDINTEPE’NİN TARİHİ ÇAĞLARI	32
3.1. Hayaşa Egemenliği ve Hitit Etkisi Altında Aydın-tepe	32
3.1.1. Hayaşa Krallığı’nın Hititlerle İlişkileri.....	34
a. Karanni Dönemi’nde Hayaşa	34
b. Mariya/ş Dönemi	36
c. Hukkanaş Dönemi	38
d. Anniya/ş Dönemi ve Hayaşa’nın Yıkılışı.....	39
3.1.2. Bu Döneme Ait Aydın-tepe Yerleşimleri	41

3.2. Urartu Hakimiyetinde Aydıntepe ve Çevresi	42
3.2.1. Daiaeni/Diauehi Krallığı	45
a. Krallığın Konumu	47
b. Urartu ve Diauehi/Daiaeni Krallığı Arasındaki Siyasi İlişkiler	48
3.2.2. Aydıntepe Demir Çağı Yerleşmeleri	49
IV. BÖLÜM	
4. URARTU'DAN ROMA EGEMENLİĞİNİN SONLARINA KADAR	
AYDINTEPE.....	54
4.1. Kimmer ve İskit Egemenliği	56
4.2. Med ve Pers Hakimiyeti	57
4.3. Büyük İskender ve Hellenistik Dönem.....	59
4.4. Roma Hakimiyeti'nde Aydıntepe.....	61
4.5. Aydıntepe'de Bu Döneme Ait Olan Yerleşim Yerleri	64
V. BÖLÜM	
5. AYDINTEPE VE ÇEVRESİNDE YAPILAN ARAŞTIRMALAR	66
5.1. Kaleler.....	66
5.1.1. Aydıntepe (Hart) Kalesi	66
5.2. Höyükler	66
5.2.1. Mezarlık Tepe Höyük	66
5.2.2. İncili Höyük.....	67
5.3. Diğer Yerleşim Yerleri	67
5.3.1. Çayırköprü Yerleşim Alanı.....	67
5.3.2. Yukarı Kırmızı Yerleşim Alanı.....	67
5.3.3. Aydıntepe Yeraltı Şehri	68
SONUÇ.....	69
KAYNAKÇA.....	75
EKLER.....	87
EK – 1: HARİTALAR	87
EK – 2: RESİMLER	91
YER, ŞAHIS VE TERİMLER DİZİNİ.....	110
ÖZGEÇMİŞ	116

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PREHİSTORİK DÖNEM'DEN ROMA'NIN SONUNA KADAR AYDİNTEPE

Mehmet Kürşad SUKÜT

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2006 – Sayfa: 117

Jüri: Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Doç. Dr. Haldun ÖZKAN

Yrd. Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ

Bu çalışmada, Bayburt – Aydıntepe'nin tarih öncesi ve tarihi çağlarıyla ilgili bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Giriş bölümü hariç olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Aydıntepe'nin coğrafik özelliklerinden bahsedilmektedir. Birinci bölümde, şehrin tarihi coğrafyası antik kaynaklar vasıtasıyla anlatılmakta. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde şehrin tarih öncesi ve tarihi çağları açıklanmaktadır. Son bölümde ise Aydıntepe'de yapılan araştırmalar verilmiştir.

Çalışmada Aydıntepe'de bulunan Yukarı Kırzı, Çayırköprü, Mezarlık Tepe, İncili höyükleri ve Aydıntepe Yeraltı Şehri incelenmiştir. Ayrıca çalışma alanına yakın diğer yerleşmeler de ele alınmıştır.

Neticede, Aydıntepe ve çevresinin Paleolitik dönemden Roma'nın sonuna kadar bazen kesintili de olsa yerleşim gördüğü belirlenmiştir.

ABSTRACT

MASTER THESIS

FROM PREHISTORIC AGE TO COLLAPSING OF ROME AYDINTEPE

Mehmet Kürşad SUKÜT

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

2006 – Pages: 117

Jury: Assist. Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Associate Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Assist. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ

At this study, it is purposed that informing about prehistoric and historic ages of Bayburt – Aydıntepe.

The study consists of five chapters except for introduction. At the introduction, geographical properties of Aydıntepe are mentioned. At the first chapter, historical geography of the city is explained with supports of antique sources. At the second, third and fourth chapters, prehistoric and historic ages of the city are expressed. At the last capture, reported researches of Aydıntepe.

In this study, tells of Yukarı Kırzı, Çayırköprü, Mezarlık Tepe, İncili and underground city of Aydıntepe that located in Aydıntepe, were researched. In addition, other locations that near of the study field were researched.

As a result, it is clear that Aydıntepe and its environment were located from Prehistoric Ages to Late Rome.

ÖNSÖZ

Bugün üzerinde yaşadığımız ve Türk Kültürü'nün bir parçası olarak bilinen; Türk adıyla birlikte anılan Anadolu, binlerce yıllık zaman içerisinde birçok medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapmıştır.

Bu kültürlerin hepsinden bir parça taşıyan bu topraklar, üzerinde yaşayan topluluklara her zaman güzel yüzünü göstermemiştir. Anadolu üzerinde hayat süren insanlar, bazen sıkıntılı, kötü günler yaşamış; savaşlarla yoğrulmuş bazen de barış içinde yaşayarak Anadolu'nun bolluk ve bereket dağıtan topraklarının verdiği mahsullerden faydalanmışlardır.

Kuşkusuz bu toplulukların hepsi aynı kökenden gelmemekle beraber; aynı coğrafyada yaşayabilmiş hatta birlikte devlet dahi kurabilmişlerdir. Bugün dahi Anadolu, üzerinde yaşayan farklı kültür ve dinleri bir arada barındırabilmektedir. Anadolu'nun, kültürlerin buluştuğu yer olma geleneği, binlerce yıl önceden kalan, Anadolu'ya özgü bir haslettir. Bu gelenek sayesinde Anadolu, birçok kültürün bir arada bulunması açısından eşi benzeri bulunmayan bir tarihi süreç yaşamıştır.

Kuşkusuz Aydıntepe ve çevresi de Anadolu'nun bir parçası olarak bu eşsiz tarihi süreçte yer almıştır. Bu çalışmanın amacı da Bayburt'un Aydıntepe ilçesi ve etrafının tarih öncesi ve tarihi dönemlerdeki durumunu gözler önüne sermektir.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki özellikle Kuzeydoğu Anadolu başta olmak üzere Doğu Anadolu'da yaşayan insan topluluklarına ulaşmak, bilim adamları açısından pek de kolay olmamaktadır. Aydıntepe ve çevresi de bu olumsuz durumdan etkilenmektedir. Gerek bölgenin coğrafi bakımdan dağlık olması, gerekse günümüz insanının eski toplumlardan kalma eserlere gereken önemi göstermemeleri, bölgeyi araştırılması zor bir yer haline getirmiştir.

Bulunan höyüklerin hemen hemen hepsi, kaçak kazılarla ve tarımsal faaliyetlerle yavaş yavaş veri alınamaz bir hale getirilmektedir. Bazı höyüklerde keramik parçasına bile rast gelinmemiştir. Yine kale ve diğer mimari varlıkların da çoğu tarafı yıkılmıştır.

Ancak bütün bunlara rağmen; bu araştırmanın Aydıntepe hakkında bilgi verebileceği görüşündeyim.

Neticede böyle bir araştırma ile beni görevlendiren ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM'e teşekkürleri bir borç bilirim.

Erzurum 2007

Mehmet Kürşad SUKÛT

KISALTMALAR

AfO	Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
AJA	American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, Newyork.
AnAr	Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
ArSan	Arkeoloji ve Sanat.
AS	Anatolian Studies, London.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
Belleten	Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
CAH	Cambridge Ancient History, Chambridge.
DTCFD	Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.
IRAQ	Published by The British School of Archaeology in Iraq, London.
IEJ	Israel Exploration Journals, Jerusalem.
İA	Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
JCS	Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin.
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.

VIII

KUB	Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi, Berlin.
LAR I-II	Ancient Records of Assyria and Babylonia, Chicago.
MKKS	Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara.
MVAG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Berlin.
Prg.	Paragraf.
TAD	Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
TAY	Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri, İstanbul.
TTKong	Türk Tarih Kongresi, Ankara.
UKN	Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.
VDI	Vestnik Drejnev İstorii, Moskova.

GİRİŞ

AYDINTEPE’NİN COĞRAFYASI

Bilindiği üzere Aydıntepe, Bayburt ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulacak olursa, Aydıntepe’nin coğrafi özelliklerinin anlaşılması için Bayburt ilinin araştırılması yeterli olacaktır. Bayburt’un konumu, yeryüzü şekilleri, iklimi, bitki örtüsü ve maden kaynakları ise şöyledir;

1. Konumu

Doğu Karadeniz Bölümünün iç kısımlarında yer alan Bayburt, Çoruh Nehri’nin açtığı vadinin nispeten genişlemiş kısmında kurulmuş olup, deniz seviyesinden yaklaşık olarak 1550m. yüksekliktedir. Yüzölçümü 3652km² olan şehrin etrafını kuzeyden Soğanlı, güneyden Otlukbeli, doğudan Mescit ve batıdan da Giresun Dağları çevreler.

Şehrin kuzeyinde Trabzon, kuzeydoğusunda Rize, doğusunda İspir, güney ve güneydoğusunda Erzurum, batısında ise Gümüşhane yer almaktadır.

2. Yeryüzü Şekilleri

Bayburt, Doğu Karadeniz Bölümü’nde, Çoruh Nehri’nin yukarı havzası içerisinde yer almaktadır.

Araştırma alanı ve çevresi, yeryüzü şekilleri bakımından üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunların birincisi; sahanın batı yarısını oluşturan Bayburt Ovası, ikincisi; akarsuların oluşturduğu vadiler ve üçüncüsü ise yörenin etrafını çevreleyen ve doğu yarısında yer alan dağlık alanlardır.

Yaklaşık olarak 735km²’yi bulan Bayburt Ovası, esas olarak dört bölümden oluşmaktadır. Güneydoğu bölümünü oluşturan Keçevüdüzü 1600 – 1750 m.ler arasında yer tutar. Bu ova, Pleistosen’e ait alüvyonlarla kaplıdır. Batı kesiminde yer alan ve 1550 – 1600 m.ler arasında bulunan Mormuş düzlüğü, Bayburt Ovası’nın ikinci bölümü olup, orta bölümünde daha önceleri eğimin azlığı nedeniyle aynı ismi taşıyan bataklık bulunmaktaydı. Üçüncü bölümü oluşturan Hart Ovası, kuzeyde yer alır. Bu Ovanın

yükseltisi 1450 – 1550 m.ler arasındadır. Dördüncüsü ise, kuzeydoğuda Mam Suyu ile Çoruh Nehri'nin birleştiği kesimde, Bayburt şehrinin kuzeyinde yer alan Düzüker Ovası'dır. Yüzölçümü bakımından diğer ovalardan küçük olan bu ovanın uzunluğu 35 km., genişliği 10 km.yi geçmez. Yükseltisi de diğer ovaları geçmeyen ova 1400 – 1500 m.ler arasında yer alır. Gerek Mormuş düzlüğü, gerekse Hart ve Düzüker ovaları, Holosen'e ait alüvyonlarla kaplıdır.¹

Bayburt'un yeryüzü şekillerinin ikinci kısmını oluşturan vadiler ise Çoruh Nehri ve kollarının yataklarıdır. Bu vadiler genelde V tipinde olmakla birlikte, yer yer oldukça dar, derin diklikler ve sıklıkla dirsekler yapmaktadırlar.

Üçüncü bölümü oluşturan dağlık alanlar, Bayburt yüzölçümünün yaklaşık %45'ini oluşturmaktadır. Bayburt Ovası batıda Gümüşhane'nin Köse ilçesindeki ovadan az bir yükselti farkı ile ayrılır. Ovanın kuzeyinde ve güneyinde yüksek sıradağlar bulunmaktadır. Sahanın güneyindeki dağların başlıcaları; Puluk, Otlukbeli, Sahran, Çoşan, Kop ve Çavuşkıran dağlarıdır. Sahanın kuzeyindeki dağların başlıcalarını ise Zülfe, Soğanlı, Haldizen ve Kemer dağları oluşturmaktadır.²

Sonuç olarak Bayburt, Çoruh Nehri'nin yukarı bölümünün de içinde bulunduğu etrafı yüksek dağlarla çevrili çöküntü havzasının içinde kuruludur.

3. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri

Bayburt ve çevresi, konum itibarıyla Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer almasına rağmen iklim özellikleri bakımından Doğu Anadolu Bölgesi ile benzerlik göstermektedir. Buna göre Bayburt ve çevresinin iklimi, kurak ve az nemli, orta sıcaklıkta, su fazlasının kış mevsiminde olduğu ve orta derecede deniz tesirine yakın iklim bölgelerine girmektedir.

Sonuç olarak Bayburt, sıcaklık şartları bakımından Karadeniz kıyı şeridinde hüküm süren deniz iklimi ile Doğu Anadolu'da görülen karasal iklim arasında bir geçiş iklimi özelliği gösterse de bu iklim tipi daha çok kara iklimine yaklaşıp.

¹ Ramazan, Özey; "Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23 – 25 Mayıs 1988)*, Ankara, 1994, 438.

² Özey, 1994, 440.

Bayburt ve çevresi bitki örtüsü bakımından da Erzurum – Kars çevresi gibi özellikler göstermektedir. Bu durum iklim ve toprak şartlarından kaynaklanmaktadır.

Bölgede daha önceleri var olan orman örtüsünün yok olması üzerine yüksek boylu plato stepleri gelişmiş; orman örtüsü ise özellikle Çoruh Nehri'nin yüzeye çıktığı dağlık alanlarda küçük koruluklar haline dönmüştür.³ Neticede, Çoruh Havzası'nın ince toprak tabakalı yamaçları ile düzlüklerinde ve tahrip olmuş ormanların yerinde Doğu Anadolu'ya özgü bozkır bitki örtüsü bulunmaktadır.

4. Madenler

Bayburt ve çevresinde, yapılan araştırmalara göre bakır, krom, demir ve linyit rezervlerinin olduğu tespit edilmiştir. Kop dağının kuzey yamaçlarında krom, Maden beldesi civarında ise zengin bakır madenleri bulunmaktadır. Ancak linyit haricindeki madenler çok fazla işletilmemektedir.

Yörede çevrenin inşaat taşı ihtiyacını karşılayan taşocakları da bulunmaktadır. Bu ocakların en önemlileri; Bayburt'un 9 – 10 km. kuzeydoğusundaki Tepetarla ve 21 km. batısındaki Taşocağı Köyü ocaklarıdır.⁴

³ Özey, 1994, 453.

⁴ Özey, 1994, 477.

I. BÖLÜM

1. AYDINTEPE’NİN TARİHİ COĞRAFYA AÇISINDAN İNCELENMESİ

1.1. Tarihi Coğrafyanın Önemi

Aydıntepe’nin tarihi coğrafyasından bahsetmeden önce tarihi coğrafyanın tarih ilmi açısından önemini ele almak gerekmektedir. Böylece coğrafyanın tarihi olaylar ve olgular üzerindeki etkileri daha açık bir şekilde anlaşılabilir.

Öncelikle tarihi olaylar anlatılırken başlıca üç unsurun bildirilmesi gerekir. Bu unsurlardan birisi eksik olduğunda tarihi olayları ilmi bir çerçeveye oturtmak oldukça zorlaşır. Bunlardan birincisi insan, ikincisi zaman ve üçüncüsü de coğrafi mekân unsurudur.

Bir olay aktarılırken insan unsuru belirtilmediği takdirde; olayı gerçekleştiren kişinin karakterinin olaya etkisi göz ardı edilmiş olur. Böylelikle gerçekleşen olayın en önemli nedenlerinden birisi eksik kalır ve olay anlaşılabilir. İkincisi; bir olay zaman unsurundan bağımsız olarak anlatıldığında; olayın ne zaman yaşanmış olduğu bilinmediğinden dolayı o dönemin siyasi, iktisadi ve sosyal gelişmeleri; bu gelişmelerin birbirleriyle bağlantısı ve dönemin toplumsal değerlerinin bu gelişmeleri nasıl etkilediği belirlenemeyebilir. Tarih biliminin konu olarak insanoğlunu ilgilendiren olayları ele aldığı⁵ göz önünde bulundurursak, bu eksiklikler tarihi olayların anlaşılmasında oldukça büyük boşlukların açılmasına sebep olabilir.

Üçüncü ve en önemli unsur ise coğrafi mekândır. Her topluluk dünya üzerinde bir yer işgal etmektedir. Coğrafya insanoğlunun yaşaması için önemli olduğuna göre insanların tarih içindeki gelişmesinde de önemli bir rol oynayacaktır. Çünkü coğrafyanın insan üzerinde değişik biçimlerde etkisi vardır.

Toplulukların gelişmelerini daha iyi anlayabilmek için onların üzerinde yaşadıkları coğrafya hakkında geniş ölçüde bilgiye sahip olmak lazımdır. Ancak tarih ilminin ihtiyaç duyduğu coğrafi bilgi, toplumların üzerinde yaşadığı bölgelerin dağları,

⁵ Nazmi, Özçelik; *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yay. No: 430, Ankara, 2004, 4.

nehirleri, iklimi, bitki örtüsü, denizleri veya toprağı gibi temel coğrafya bilgisi değil ancak; milletlerin, devletlerin hatta kültürlerin meydana gelmesi ve gelişmelerindeki etkisini açıklayan ve böylelikle tarihi olayların aydınlatılmasına yardımcı olan toplu ve metodlu bir coğrafya bilgisidir.

Coğrafyanın, öncelikle insanların yerleşim birimlerini kurmak için bölge seçmeleri olmak üzere toplulukların ekonomilerine; siyasal, sosyal, dini ve kültürel yaşantılarına ve hatta yaptıkları savaşlar sonrasında elde ettikleri neticelere kadar varan etkileri söz konusu olabilir.

Bilindiğı üzere tarihin en eski devirlerinden beri insanoğlu yerleşim birimi seçerken genellikle büyük akarsu, göl veya deniz kenarlarını tercih etmişlerdir. Bunun sebebi insanların daha verimli topraklara sahip olmak isteğidir. Ancak bunun beraberinde getirdiğı bir diğer gereksinim de bu toprakların korumaktır. Bundan dolayı şehirler ulaşılması zor olan yüksek yerlere kurulmuş; etrafları sağlam surlarla çevrilmiştir.⁶

Coğrafyanın üzerinde yaşayan insanlara sunduğı olanaklar ise insanların ekonomilerinde önemli rol oynamaktadır. Toprakları verimli bir bölgede yaşayan bir kavim ile dağlık, çorak bir bölgede yaşayan bir kavim arasında ekonomik yapı açısından büyük farklar vardır. Tarih boyunca görüldüğü üzere; verimli bölgelerde oturan halklar tarım ile uğraşırken; yükseklerdeki verimsiz topraklar üzerinde yaşayan topluluklar daha ziyade hayvancılık ve madencilikle uğraşmıştır. Özellikle hayvancılıkla geçimini sağlamaya çalışan insanlar, hayvanları için otlak yerleri bulmak amacıyla devamlı olarak bir göç hareketi içinde bulunmuş ve bu yüzden savaşçı birer toplum olmaya başlamışlardır. Ayrıca toprağı bağlı hayata daha geç dönemlerde geçmişlerdir. Buradan da anlaşılabileceğı gibi coğrafi unsurlar, insanoğlunun iktisadi yaşantısına etki ederek büyük göç hareketlerine ve hatta savaşlara neden olmuştur.

Bu büyük göç hareketleri ve bu hareketler sonucu ortaya çıkan savaşlardan en çok etkilenen yerlerin başında Anadolu'yu sayabiliriz. Anadolu, coğrafi konumu nedeniyle doğuda Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu medeniyetleri ve batıda

⁶ Ekrem, Memiş; *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya, 1990, 10.

Yunan ve Roma gibi Eski Batı medeniyetleri ile çevrilidir.⁷ Bu durum Anadolu'yu tarihin en eski devirlerinden beri doğu ve batıdan gelen kavimlerin işgallerine maruz bırakmıştır. Bu yüzden Anadolu, doğu ve batı kültürlerinin kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Bu farklı kültürlerle mensup olan topluluklar, Anadolu'ya gelerek burası ile ticari faaliyetlerde bulunmuş ve kültürel etkileşime girmişlerdir.

İklimin Anadolu'daki dini yaşam üzerindeki etkisi ise kısaca şöyle özetlenebilir. Anadolu halkının büyük bir kısmı tarım ile uğraşmaktaydı. Toprağın iyi ürün vermesi ise yağışların bolluğuna bağlıydı. Bundan dolayı Anadolu halkları bolluk ve bereket için tanrılarından medet ummaktadır.⁸

1.2. Aydın-tepe'nin Tarihi Coğrafyası

Bilindiği gibi Aydın-tepe, Çoruh Havzası üzerinde Bayburt ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu sebepten dolayı öncelikle Çoruh Havzası'nın ve Bayburt'un tarihi coğrafyasına kısaca değinmek gerekmektedir. Çoruh Nehri'nin içinden geçtiği Kuzeydoğu Anadolu, konum itibarıyla güneyde Doğu Anadolu, kuzeyde Karadeniz, kuzeydoğuda Kafkasya, güneybatıda Orta Anadolu arasında kalan bir bölgedir. Bu nedenle bu bölge eski medeniyetlerin kavşak noktasıdır.⁹

Çoruh Havzasının Aydın-tepe'yi de içine alan yukarı kısmı, antik kaynaklarda Pontos denen topraklar içerisinde yer alır. Pontos'un, batısı Halys Nehri,¹⁰ doğusu Kolkhis, kuzeyi Pontos Euxeinos,¹¹ güneyi Kappadokia Armenia (Doğu Anadolu) ile çevrilidir.¹² Çoruh havzasının en büyük özelliği dağlık ve derin vadilerin olduğu bir alan olmasıdır. Bu durum, antik kaynaklarda Strabon tarafından,

⁷ Memiş, 1990, 25.

⁸ Memiş, 1990, 28.

⁹ Veli, Ünsal; *Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle Bayburt/İspir/Yusufeli*, Trabzon, 2006, 41.

¹⁰ Antik kaynaklarda adı geçen bu nehrin geçtiği yerler incelendiğinde bugünkü Kızılırmak olduğu anlaşıyor. Bkz. Herodotos, II, 72.; *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1991.

¹¹ Yunanlılar Karadeniz'den çekindikleri için Pontos Euxeinos kelimesini "Yabancılar Dost Deniz" anlamında kullanıyorlardı. Bkz. Bilge, Umar; *Karadeniz Kappadokiası (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2000, 1.

¹² Adem, Işık; *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, 11.; Ünsal, 2006, 42.; Umar, 2000, 6,7.

“...Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir...”

diye açıklanmaktadır.¹³ Yine Strabon, bölgedeki dağları Moskhia, Skydises ve Paryadros dağ silsileleri olarak isimlendirir.¹⁴ Antik çağlarda Paryadros diye adlandırılan dağların günümüzdeki isimleri Soğanlı, Rize ve Kaçkar’dır. Bu dağlar Bayburt’un kuzeyinden Artvin’in batısına kadar çok geniş bir alanda Çoruh Nehri’nin solunda yer alırlar.¹⁵

Çoruh Nehri’nden ise Ksenophon şöyle bahseder:

“...Yunanlılar bu ülkeden çıkınca dört yüz ayak eninde olan Harpasos ırmağının kıyısına vardılar. Sonra Skythen’ler ülkesine girip ovada dört konakta yirmi fersenk aşarak köylere vardılar ve üç gün kalarak erzak sağladılar...”¹⁶

Antik kaynaklarda Çoruh Nehri ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Işık’ın alıntı yaptığı Procopios’tan öğrenmekteyiz;

“...Buraların sağında Tzanika dağları yükselir, bu dağların ardında Armenialılar yaşar ki bunlar Romalılara bağlıdır. Buradan Tzanika dağlarından, Boas nehri çıkar, akıntısı dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra, Lazika bölgesi boyunca akar ve Pontos Euxeinos’a dökülür. Artık ismi Boas değildir. Denize yaklaşırken bu adı kaybeder başka bir ad alır. Yolculuğun geri kalanında yerliler ona Akampsis derler ve bu ismi kullanırlar...”¹⁷

Görüldüğü üzere Procopios, Çoruh Nehri’nden bahsederken Boas ve Akampsis isimlerini kullanırken Ksenophon Harpasos adını kullanmıştır.

¹³ Strabon, XII, III, 28.; *Coğrafya Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)*, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1987.; Mahmut, Pehlivan; “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23 – 25 Mayıs 1988)*, Ankara, 1994, 328.

¹⁴ Strabon, XII, III, 18.

¹⁵ Ünsal, 2006, 46.

¹⁶ Ksenophon, IV, VII, 18.; *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Çev: Tanju Gökçöl, İstanbul, 1984.

¹⁷ Işık, 2001, 201.

Havzanın maden bakımından zengin oluşu ise Strabon tarafından şöyle açıklanmaktadır:

“...Karada madenler vardır, daha eski devirlerde gümüş madenleri de olduğu halde, bugün sadece demir madeni kalmıştır...”¹⁸

Aydıntepe’nin de içerisinde yer aldığı Bayburt, Çoruh Havzasının en büyük ve en önemli şehirlerinden birisidir. Antik kaynaklarda da adı geçen Bayburt hakkında Ksenophon,

“...Ordan günde yirmi parasange aşır Gymnias adlı zengin ve kalabalık bir şehre ulaşılar. Bu şehirde oturan bölge valisi, Yunanlılara, onlara düşmanlarının topraklarında yol göstermesi için bir kılavuz gönderdi...”

diye bahsetmektedir.¹⁹ Burada bahsi geçen Gymnias ismi bugün Bayburt olarak bilinir.²⁰

Günümüzde Bayburt’un ilçesi durumunda bulunan ve eski ismi Hart / Khart olan Aydıntepe ise Eskiçağ ve Ortaçağ’ın ilk dönemlerinde Bayburt’tan sonraki en önemli yerleşim yeri olmuştur. Aydıntepe, bu önemini, kent merkezinde bulunan yeraltı şehri ile Urartu dönemi ve sonrasında da iskân görmüş olan ve Trabzon – Bayburt yolunu kontrol eden kaleden dolayı kazanmıştır.²¹

¹⁸ Strabon, XII, III, 19.

¹⁹ Ksenophon, IV, VII, 19.

²⁰ Pehlivan, 1994, 327. Gymnias ve Bayburt isimlerinin anlamları için bkz.; Umar, 2000, 135 – 136.

²¹ Mehmet, Bilgin; *Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan*, Serander Yayınları, Trabzon, 2000, 17.

II. BÖLÜM

2. AYDINTEPE’NİN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI

2.1. Paleolitik ve Mezolitik Çağlar

Anadolu’da insanoğluna ait en eski yerleşmeler Paleolitik Çağın başına kadar gitmektedir. Genel olarak Alt, Orta ve Üst Paleolitik olarak üç ana bölüme ayrılan bu dönemin insanları, değişik iklim koşullarının etkisiyle farklı coğrafi bölgelere yerleşmiş ve yerel özellikler kazanarak uzun sürecek olan gelişimini tamamlamıştır.²²

Bu döneme ait insan topluluklarının yaşam düzenleri, henüz üretime geçmiş olmadıklarından dolayı avlanma ve toplayıcılığa dayanıyordu. Gündüz hayvan avlayıp yiyebileceği bitkileri toplayan insanoğlu, geceleri ise bir mağara veya ağaç kovuğunda geçiriyordu.²³

Bu çağın insanı, çeşitli tip ve teknikte taş ve kemik aletler yapmış ve mağara duvarlarına ve kayaların üzerlerine resim çizmiştir.²⁴ Önceleri avını bulabildiği herhangi bir taş veya buna benzer bir şeyle kovalayan Paleolitik Çağ insanı, sonraları avlanmak için özel olarak şekil verdiği aletler yapmıştır. Bu taş aletler, bize Paleolitik dönem hakkında bilgi veren yegâne belgelerdir.²⁵

Anadolu’nun Paleolitik Çağ yerleşmeleri, genellikle Anadolu’nun güneyinde toplanmış olmakla birlikte, kısmen Orta ve Doğu Anadolu’da ve az sayıda da Marmara ve Karadeniz bölgelerinde bulunmaktadır.²⁶

Karadeniz Bölgesi’nde Paleolitik döneme ilişkin araştırmalar oldukça az sayıdadır. Özellikle Doğu Karadeniz ve İçdoğu Karadeniz hakkındaki araştırmaların azlığı, bu bölgelerde Paleolitik Çağ’ın nasıl geliştiği ile ilgili bilgi edinmemizi zorlaştırmaktadır.

²² Süleyman, Çiğdem; *Eski Anadolu İnsanının Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996, 15.; Veli, Sevin; *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003, 7.

²³ Ekrem, Akurgal; *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 1998, 3.; Ekrem, Akurgal; *Anadolu Uygarlıkları*; İzmir, 1995, 21.; Füzünan, Kınal; *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1987, 9.; Ali M., Dinçol; “Hititler Öncesinde Anadolu”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, 1982, 12.; Özçelik, 2004, 24.

²⁴ Özçelik, 2004, 24 – 25.; Dinçol, 1982, 12.; Sevin, 2003, 8.

²⁵ Kınal, 1987, 9.

²⁶ Ünsal, 2006, 54.

İçdoğu Karadeniz de yer alan Çoruh Havzası'nın Paleolitik dönemleriyle ilgili bilgiye de oldukça az sayıda rastlamaktayız. Havza genelinde Paleolitik Çağ'a ışık tutacak önemli yerleşim alanları olmasına rağmen buralarla ilgili araştırmalar yeterli düzeyde değildir.

Aydıntepe ve civarında, Paleolitik Çağa ait bulgulara rastlanmazken; Bayburt'ta Paleolitik döneme ait önemli bir yerleşim yeri bulunmuş ve çeşitli bulgular ele geçirilmiştir.

Bayburt'ta bulunan ve Paleolitik Çağ'a ait olan bu önemli yerleşim yeri, Gez Alanı'dır. Gez Alanı, Bayburt'un 13 km. güneydoğusunda, Gez Köyü'nün batısında, Bayburt – Erzurum yolunun hemen yanından geçen Çoruh Nehri'ne karışan Gez deresinin kuzeybatısında yer alır.²⁷ Burada yamaçta muhtemelen sularla birlikte sürüklenmiş olan aletlerin sadece birisi obsidyen olup diğerleri bazalttandır.²⁸ Gerek bazalt gerekse Obsidyen bu bölgenin kayacı değildir. Büyük olasılıkla bazalt taşları, Çoruh Nehri tarafından güneydoğudaki bir bazalt yatağından koparılıp sürüklenmiş ve yöre insanı da bu taşları toplayarak işlemişlerdir. Burada bulunan bazalt aletler ince gözenekli, camsı ve hamur malzemesi bol olduğundan iyi bir kaliteye sahiptir.²⁹

Gündüzalp'in yaptığı tetkiklere göre; Gez Alanı'nda bulunan bazalttan yapılış bir el baltasının boyutları, 12,4 x 7,6 x 3,9 cm'dir. Alet, bademe benzeyen bir biçime sahiptir. Dip kısmı kalın uç kısmı ise incedir. Elle tutması oldukça kolay olan bu aletin keskin olan ucu özellikle de sol yanı kullanılmış olmalıdır. Ön ve arka kısmında aşınmadan dolayı oluşmuş olan gözenekli bir doku bulunmaktadır. Aletin biçimi, tekniği ve özellikle dip tarafından dikine yongaların alınmış olması ile Dülük el baltaları ile yakın bir benzerlik göstermesi bunun bir Acheulean endüstri ürünü olduğunu düşündürür.³⁰ Bu tür benzerliklerin yanı sıra bazalt gibi bir malzemedan yapılmış ve alt

²⁷ Nural, Gündüzalp; "İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular", *TTKong. IX*, Ankara, 1986, 49.; Savaş, Harmankaya, Oğuz Tanındı; "Gez Alanı", *TAY I Paleolitik/Epipaleolitik*, İstanbul, 1996.

²⁸ Gündüzalp, 1986, 49.; Harmankaya – Tanındı, "Gez Alanı", 1996.

²⁹ Gündüzalp, 1986, 49 – 50.

³⁰ Kökten, Kılıç; "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Bulutular", *DTCFD 5/1-5*, Ankara, 1947₁, 234 – 235.

yüzüne oranla daha konveks olan üst yüzünde kabuktan bir parça taşıyan bir diğer el batası Gaziantep – Narlı arasında bulunmuştur.³¹

Daha küçük olan yongalar arasında şekil bakımından üçgen ve üçgene benzeyen uçlar buluntular arasında önemli bir yer tutar. Genel olarak bakıldığında bunlar arasında büyük bir fark bulunmaz. Hepsi ince yongalardan yapılmıştır. Önceden hazırlanmış özlerden alınmışlardır. İşlenmeden bırakılan arka yüzlerinde vurma yumrusu açıkça bellidir. Yan kenarları kırılma özelliğinin verdiği keskinlik ile çoğunlukla rötuş yapılmadan bırakılmıştır. Bu uçlar, Samandağ’ında Merdivenli Mağara’da³² Levalloise – Mousterien kültürü yansıttığı belirtilen uçlar ve Karain Mağarası’nın³³ Silex’den yapılmış olan bazı uçları ile benzerlik gösterirler.

Yine Gündüzalp’in bulduğu buluntular arasında obsidyen olan tek parça bir lamdır. Bu alet bir yan kazıyıcı olarak kullanılmıştır. En geniş yerinde boyutları 4,7 x 1,9 x 0,6 cm’dir. Aletin keskin olan kenarlarında ince rötuşlar vardır. Yine ön yüzde, omurganın sağ üst tarafında rötuş yapılmıştır. Aletin kopma yüzünde vurma yumrusu bulunur ve vurma yumrusunun bulunduğu kısa kenarda küçük bir vurma platformu vardır.

Gez Alanı’ndaki uç kazıyıcılar genellikle kısa ve ince lamlar üzerine yapılmıştır. Bunların yan kenarları ve yarı yuvarlak biçimdeki uç kısımları rötuşludur.

Burada aletlerin yanısıra bazalttan bazı özler de bulunmuştur. Bunların arasında boyutları 8,1 x 4,6 x 4,2 cm. olan özün her tarafından yongalar alınmıştır. Yongaların alındığı yerlerde taşın ince taneli yapısını belirten, pürüzsüz bir doku dikkati çeker.

Kurs biçiminde olan diğer bir öz ise aletlerin nehir yatağından toplanan çakıllardan yapıldığını kanıtlayan bir örnektir.³⁴

³¹ K., Erguvanlı; “Gaziantep – Narlı Arasında Bulunan Paleolitik Aletler Hakkında Bir Not”, *Belleten* X/39, Ankara, 1946, 375 – 376.; Kökten, 1947, 235 – 236.

³² Gündüzalp, 1986, 51 – 52.

³³ Kökten, Kılıç; “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, *Belleten* 19/75, Ankara, 1955, 272.; Işın, Yalçınkaya; *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası*, Ankara, 1989, 92 – 96.; Marc, Desti; *Anadolu Uygarlıkları*, Çev.: Muna Cedden, Ankara, 2005, 11.

³⁴ Gündüzalp, 1986, 51 – 53.

Paleolitik Çağ'dan sonra insanoğlu, Mezolitik Çağ'ı yani Orta Taş Çağı'nı yaşamıştır. Bu dönemde yeni iklim koşulları belirmeye başlamış ve dünya da bu değişikliklerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu gelişmeler sonucu bitki ve hayvan türleri de değişmiş ve günümüz çevre şartlarına ulaşmıştır.³⁵

Mezolitik Çağ'da da insanoğlu mağalarda yaşayıp, toplayıcılık ve avcılıkla uğraşmıştır. Ancak en önemli değişiklik, daha karmaşık aletlerin yapılmasıdır. Bu dönemde yavaş yavaş mikrolit aletli bir endüstriye geçilmiş, obsidyen ve çakmaktaşı aletlerin bir sopa üzerine çakılması ile yapılan oraklar ortaya çıkmıştır.³⁶ Yine bu dönemde killi toprağın su geçirmediği görülerek ilkel sarnıçlar yapılmıştır.³⁷

Taş aletler, Paleolitik dönemin izlerini taşımakla birlikte daha çeşitli ve daha kullanışlı olmuşlardır. Ayrıca bu dönemde kemik aletlerin kullanıldığı da görülür.³⁸ Mezolitik Çağ'da iklimlerin değişmesiyle beraber, mamut gibi büyük hayvanlar da yerlerini daha küçük hayvanlara bırakıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak da insanoğlu daha küçük hayvanları avlayabilmek için daha küçük aletler yapmaya başlamıştır.³⁹ Obsidyen, çakmaktaşı veya buna benzer taşlardan yapılan bu küçük aletlere Mikrolit denmektedir. Mikrolitlerin hemen hemen her yerde bulunmasından dolayı Mezolitik Çağ, bu aletlerle karakterize edilir.⁴⁰

Bu dönemde Aydıntepe ve çevresinin ne durumda olduğu bilinmemektedir. Ancak Aydıntepe'nin bu dönemi, Bayburt'un Mezolitik Çağ'daki durumuyla ilgili en iyi bilgiyi veren, Bayburt'a 2 km. uzaklıktaki Erenli (Duduzar) köyünün yaklaşık 1 km. kuzeydoğusunda bulunan Killiğin Mağarası'ndan elde edilebilir.

Bu bölgede arazi genellikle düz bir topografyaya sahiptir. Masif görünüme sahip olan sırt, yüzey suları ile aşınmıştır. Kalker olan mağaranın ağız kısmı güneye bakar. Burada Gez Alanı'ndakiler gibi büyük boyutlu aletler bulunmamaktadır. Ancak mağara girişinde bazalttan yapılmış olan mikrolitler toplu bir şekilde bulunmuştur. Mağaranın yamacında da yine bazalt olan fakat alet özelliği bulunmayan, az sayıda parça ele

³⁵ Ünsal, 2006, 61.; Sevin, 2003, 14.; Harmankaya – Tanındı, 1996, 17.

³⁶ Ünsal, 2006, 61.

³⁷ Kınal, 1987, 12.

³⁸ Sevin, 2003, 15.

³⁹ Sevin, 2003, 14 – 15.

⁴⁰ Kınal, 1987, 11.; Harmankaya – Tanındı, 1996, 17.

geçirilmiştir.⁴¹ Ancak elde edilen buluntuların Mezolitik Çağ'a ait oldukları şüphe götürmektedir.⁴²

Aydıntepe başta olmak üzere, Bayburt ilinin genelinde yerleşim, geçici olarak, Mezolitik Çağ'ın sonundan Kalkolitik Çağ'ın sonuna kadar kesintiye uğrar. Bunun nedeni, kesin olmamakla birlikte bölgede Neolitik Çağ'a ait yerleşmelerin olmamasından kaynaklanabilir.⁴³

2.2. Kalkolitik Çağ

Kalkolitik Çağ'ın en belirgin özelliği insanoğlunun madeni keşfetmesi ve özellikle de bakırı kullanmaya başlamasıdır. Yine de eski devrin cilalı taş baltaları, obsidyen aletleri, kemik ve pişmiş topraktan yapılan araç gereçleri de az olmak kaydıyla kullanılmaya devam etmiştir.⁴⁴ Başlangıçta bakır sadece bir ziynet eşyası, iğne ya da silah olarak kullanılmaktaydı.⁴⁵ Fakat bakır, kolaylıkla işlenebilmesinden dolayı yavaş yavaş taş aletlerin de yerini almıştır. Önceleri madeni çekiç vurarak ince plakalar haline getiren insanlar, dağlarda taş ve toprakla karışık halde olan bakır madeni filizlerini eriterek alet yapmak için taştan kalıplara dökmeye başlamışlardır.⁴⁶

Bu çağda, geçmiş zamanlara göre büyük bir değişiklik olmamış ise de bazı gelişmeler vardır. Tarım daha ilerlemiş, araçlar daha gelişmiştir. Çömlekler, çömlekçi çarkı henüz bulunmadığından elde yapılmaya devam etmiştir.⁴⁷ Madenlerin işlenmeye başlanması ve özellikle bakırın kullanımı ile birlikte, insanların ilgisini çeken bakırı elde etme ve bunun için elindeki dokuma ve seramik gibi mamul eşyasını değiştirme isteği sonucu, bir alış veriş ortaya çıkmıştır.⁴⁸

⁴¹ Harmankaya – Tanındı, “Killiğin Mağarası”, 1996.; Gündüzalp, 1986, 53 – 54.

⁴² Ünsal, 2006, 63.; Harmankaya – Tanındı, “Killiğin Mağarası”, 1996.

⁴³ Ünsal, 2006, 63.

⁴⁴ Sevin, 2003, 78.; Dinçol, 1982, 14.; Akurgal, 1995, 24.; Akurgal, 1999, 8.

⁴⁵ Kınal, 1987, 18.

⁴⁶ Recep, Yıldırım; *Başlangıçtan Aydınlanma Dönemine Kadar Uygarlık Tarihi*, İzmir, 2000, 20.

⁴⁷ Bilge, Umar; *İlkçağda Türkiye Halkı*, İstanbul, 1999, 8.; Akurgal, 1999, 8.; Akurgal, 1995, 24.; Ünsal, 2006, 64.

⁴⁸ Akurgal, 1995, 24.; Akurgal, 1999, 8.; Ünsal, 2006, 64.

Bu dönemde kültürel bazı değişiklikler de olmuştur. Örneğin, ölümler artık evlerin altlarına değil küplerin içlerine gömülmektedir.⁴⁹ Ayrıca erkek figürleri oldukça azalmakla beraber, kilden yapılmış olan ana tanrıça heykelleri, bu dönem giderek artmıştır.⁵⁰

Aydıntepe'nin Kalkolitik Çağ'ına ait verileri, henüz çözülmemiş olmakla birlikte Aydıntepe'nin bu dönemine de ışık tutacağına inandığımız en önemli yerleşim yeri, Bayburt'un Demirözü ilçesine 8 km. uzaklıktaki Gundulak Tepe'dir. Yukarı Pınarlı köyünün yaklaşık 500 m. kuzeyinde yer alan, doğu – batı doğrultulu höyük, deniz seviyesinden yaklaşık 1710 m. yükseltidedir.

Burada bulunan çanak çömlekler Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bulguları ile benzerlik göstermekte olup; genellikle el yapımı ve kum katkılıdır. Açık kahverengi ve koyu gri astarlıdır. Yüzeyleri genellikle kaygan ve düzleştirilmiş, yer yer parlatılmış ve kahverengi ve gri benekli.⁵¹

M.Ö. 5. bin yılın ortalarından M.Ö. 4. bin yılın sonlarına tarihlenen obsidyen aletler arasında genellikle rötuşlu ve ince olan ok uçları, bir burun kazıyıcı, bir adet parmak kazıyıcı, bir adet büyük uç kazıyıcısı ve hepsinin kenarlarında rötuşlu dişler olduğu görülen çeşitli dilgiler bulunmaktadır.⁵²

Kaplar el yapımı ve siyah, kahverengi ya da kırmızı renkte parlak yüzeylidir. Bunlar genellikle az pişirilmiş ve farklı ölçülerde kum katkılıdır.⁵³

⁴⁹ Dinçol, 1982, 14.

⁵⁰ Sevin, 2003, 79.; Dinçol, 1982, 14.

⁵¹ Antonio, Sagona; "An Archaeological Survey Of The Bayburt And Kelkit Regions, North – Eastern Anatolia: The Pre – Classical Period", *VII. AST*, Ankara, 1990, 426 – 427.

⁵² Sagona, 1990, 427.; Savaş, Harmanakaya, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran; "Gundulak", *TAY 3 Kalkolitik*, İstanbul, 1998.

⁵³ Sagona, 1990, 427.

2.3. Tunç Çağı

Geç Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı'na geçişin kesin bir tarihi verilememekle beraber; Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nı birbirinden ayıran tek gelişme olarak bu çağa tarihlenen gaga ağızlı testilerin ortaya çıkması gösterilmektedir.⁵⁴

Kalay ve bakırın karıştırılmasından oluşan tuncun, Kalkolitik Çağ'ın sonunda görülmesine karşın; bu madenin alet ve kap yapımında kullanılmaya başlanması M.Ö. 3000 yılının başlarında olmuştur.⁵⁵

Tunç Çağı Anadolu'da da diğer yerlerde olduğu gibi üç safhada gelişmiştir.⁵⁶

İlk Tunç Çağı I-II-III (M.Ö. 3000 – 2000)

Orta Tunç Çağı I-II-III-IV (M.Ö. 2000 – 1500)

Son Tunç Çağı (M.Ö. 1500 – 1200)

İlk Tunç Çağı'nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır. Bakır, bronz, kurşun ve kalaydan başka altın, gümüş ve elektron gibi çeşitli madenler de bol miktarda kullanılmıştır. Bu dönemde, bir yandan bakırla kalayın bir karışımı olan tunç kullanılmış diğer taraftan ise süs eşyası yapımında altın ve gümüşün karışımı olan elektronun kullanımı yaygınlaşmıştır. Bunun bir sonucu olarak metalürji ve maden ticaretinin önemi artmıştır.⁵⁷

Bulunan eserlerin element analizleri yapıldığında araç gereçlerin yapımında kullanılan bakırın arsenikli olduğu anlaşılmıştır.⁵⁸

İlk Tunç Çağı'nda çanak çömlekler, halen daha elde yapılmaktaydı ve genellikle boyasızdır. Boyalı olan kaplar, daha çok kırmızı açkılı ve açık zemin üzerine koyu renklerle süslüdür. Gerek boyalı kaplar gerekse boyasız kaplar üzerindeki süslemeler geometriktir. Bunlar çoğunlukla gaga ağızlı testiler, uçayaklı gaga ve yuvarlak ağızlı

⁵⁴ Ünsal, 2006, 70 – 71.

⁵⁵ Kınal, 1987, 36.

⁵⁶ Kınal, 1987, 36.; Akurgal'a göre Anadolu'nun Tunç Çağı M.Ö. 3000 – 1200 yılları arasında üç safhada gelişmiştir. Buna göre Erken Tunç Çağı M.Ö. 3000 – 2500, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2500 – 2000, Son Tunç Çağı ise M.Ö. 2000 – 1200 tarihleri arasında yaşanmıştır. Akurgal, 1995, 26.; Aktüre, teknolojik gelişmelerin her bölgede eşzamanlı olmadığına dikkati çekerek Tunç Çağının Anadolu'da M.Ö. 3. binyıl başlarında, Girit, Ege Adaları ve Yunanistan'da M.Ö. 2500 – 2000, Avrupa'da ise M.Ö. 1200 yıllarında başladığını belirterek, bu çağın üç evreye ayrılmasını madenlerin niteliklerine ve yerleşmelerin sosyo – ekonomik durumlarına bağlar. Sevgi, Aktüre; *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, İstanbul, 1994, 97.

⁵⁷ Ünsal, 2006, 71.; Kınal, 1987, 36.; Akurgal, 1995, 26 vd.; Akurgal, 1999, 11.; Umar, 1999, 12.; Dinçol, 1982, 15 vd.; Sevin, 2003, 116.

⁵⁸ Harmanakaya – Tanındı – Özbaşaran, 1998, 7.; Sevin, 2003, 117.; Ufuk, Esin; *Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Ticaret Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, İstanbul, 1969, 39.

testiler, siyah perdahlı üzeri geometrik yiv ve kabartmalarla süslü geniş karınlı çömlekler, çift kulplu vazolar, tek kulplu kâse ve fincanlar, emzikli çaydanlıklar ve insan yüzü testilerdir.⁵⁹

Bu çağda Anadolu yerleşmeleri, etrafları kale duvarlarıyla çevrili küçük şehir devletleri görünümündedir.⁶⁰ Dine ve askeri güce bağlı olan bir yönetim sisteminin ve ticaretin sonucu olarak bölgeler arasındaki iletişim artmıştır. Ticaretin gelişmesi sonucu çok önemli gelişmeler olmuştur. Deniz ticaretinin artması koylarda yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına ve köylerin de kasabalara dönüşmesine yol açmıştır. Yalnızca deniz kenarları değil kervan yolları ve dağlar arasındaki bölgelerde bulunan yerleşmeler de önem kazanmıştır. Ayrıca köyden kente dönen toplumlarda, tarımın dışındaki etkinliklerle uğraşanlar da ortaya çıkmıştır. Maden üretimi yeni bir iş kolu haline gelmiştir.⁶¹

Yerleşim birimleri örgütlenmeye başlamış ve böylece bir idari sınıf ortaya çıkmıştır. Bu yönetici sınıf büyük olasılıkla hem askeri gücü hem de dini gücü elinde tutuyordu.⁶²

Bu dönemde farklı ölü gömme adetleri olduğu görülmektedir. Bu adetler içerisinde toprak mezar, sanduka mezar ve küp mezar gibi bazı gelenekler bulunur. Mezarlıklar yerleşmenin dışında ancak yakınında yer almaktadır. Ölüler mezarlara hocker⁶³ pozisyonunda ve yanına öldükten sonraki yaşamda gerekli olacak eşyalar armağan konularak gömülmüştür. Ölüünün idareci ya da zengin olduğu, mezar tipine göre değil, mezar armağanlarının zenginliğine göre yorumlanmaktadır.⁶⁴ İlk Tunç Çağı'nın sonuna doğru Anadolu'nun tarih öncesi çağları da bitmiştir. Bu çağın sonunda Anadolu, önce Protohistorik sonra da Historik (Tarihi) Çağlara geçmiş ve maddi kültür belgelerinin yanısıra yazılı belgeler de kullanılmaya başlanmıştır.⁶⁵

⁵⁹ Ünsal, 2006, 72.; Akurgal ve Sevin Truva I de çömlekçi çarkının henüz kullanılmadığını çömleklerin elde yapıldığını ifade ederler, Akurgal, 1995, 240.; Sevin, 2003, 118 – 119.; Çömlekçi çarkı ancak İlk Tunç Çağı II de keşfedilmiştir. Kınal, 1987, 53.; Sevin, 2003, 127.

⁶⁰ Kınal, 1987, 36.; Akurgal, 1995, 26 – 27.; Akurgal, 1999, 12.; Umar, 1999, 13.; Sevin, 2003, 118.

⁶¹ Alaeddin, Şenel; *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara, 1995, 198.; Savaş, Harmankaya, Burçin Erdoğan; *TAY 4A İlk Tunç*, İstanbul, 2002, 10.

⁶² Ünsal, 2006, 72.

⁶³ Ölüünün mezara ayakları karnına doğru çekik olarak yerleştirilmesidir. Anne karnındaki bebeği temsil ettiği düşünülür.

⁶⁴ Çiğdem, (Basılmamış Doktora Tezi), 1996, 149.; Harmankaya – Erdoğan, 2002, 11.; Kınal, 1987, 52.; Jürgen, Seeher; "Tarihöncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü", *ArSan III/59*, Çev.: Sevil Gülçür, İstanbul, 1993, 12 – 15.

⁶⁵ Ünsal, 2006, 73.

Tunç Çağı'nın en önemli özelliği ise bu döneme has bir kültür olan Karaz Kültürü'dür.

2.3.1. Karaz Kültürü

Etki alanı doğuda Trans-Kafkasya'dan Urmiye Gölü'ne, batıda Divriği – Kangal yörelerinden Malatya – Elazığ bölgesine, güneyde Kahramanmaraş ve Amik ovası'ndan Filistin'e ve kuzeyde Karadeniz Dağları'na kadar olan Karaz kültürü, Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklı bir gelişim izler.

Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını kesintisiz sürdüren bu kültürün terminolojisi hakkında pek çok görüş vardır. İlk başlarda Khirbet Kerak/Bet Yerah denen kültüre, Kura-Aras Kültürü ve Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü de denilmiştir. Karaz kültürünün bu isimlerle anılmasının sebebi, Kafkaslardaki buluntu toplulukları olabilir.

Bu kültürün isimlendirilmesine yönelik diğer bir görüş de Dyson tarafından bildirilmektedir. Dyson, Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan Yanık Tepe'nin kültürle benzer mimari buluntular vermesinden dolayı bu kültüre Yanık Kültürü adını vermektedir.⁶⁶ Ancak bu isim fazla taraftar bulamamış ve bilim adamları Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı ve Eski Trans-Kafkasya Kültürü terimlerini kullanmıştır.⁶⁷

Bu kültürün keramiği için kullanılan bir başka terim ise Trans-Kafkasya Bakır Çağı veya Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği terimidir.⁶⁸

⁶⁶ R. H., Dyson; "The Archaeological Evidence of The Second Millenium B.C. on The Persian Plateau", *CAH II*, 1968, 14 – 16.

⁶⁷ J., Mellaart; "The End of The Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", *AJA* 62, 1958, 9 – 33.; C. A., Burney; "Eastern Anatolia in The Chalcolitic and Early Bronze Age", *AS VIII*, 1958, 157 – 209.; C. A., Burney, D. M. Lang; *The Peoples of The Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London, 1971, 43 vd.; C. A., Burney; *From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archaeology*, London, 1977, 118.; Koşay Burney ve Lang'ın *The Peoples of The Hills: Ancient Ararat of Caucasus* adlı eserlerinde bu kültürü, Eski Trans-Kafkasya Kültürü ve Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı şeklinde kullanmalarının doğruluğuna dikkat çekerek, aynı yazarların daha sonra bu ismi kısaltmalarının yanlış olacağını ifade etmektedir. Koşay, 1984, 14 – 15.

⁶⁸ Burney – Lang; 1971, 45.; Amiran, bu kültürün başlangıcını, Doğu Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağına bağladığını bildirir. Amiran, R.; "Connections Between Anatolia and paletsine in The EBA", *IEJ* 2, 1952, 96 vd.; Lloyd, "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı" terimini kullanarak Kökten ile benzer bir tabiri önerir. Seton, Lloyd; *Early Anatolia*, London, 1956, 49, 66.; Kılıç, Kökten; "1945 yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten* 11/43, 1947, 465.; Bittel ise söz konusu kültürün M.Ö. III. Binyılın ortalarında Filistin ve Suriye'de birçok yerleşmede temsil edildiğini ve Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı keramikleri ile olan benzerliğinden ötürü bu şekilde adlandırılmasından yanadır. K., Bittel; *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye*, Çev.: H. Çambel, İstanbul, 1945, 94.

Fakat bu tanımların tamamı, söz konusu kültürü, tüm nitelikleriyle ifade etmekten uzaktır. Ayrıca, bu kültürün en kuvvetli örnekleri, Erzurum ve çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıktığı için kültürün kaynağının Erzurum ili ve çevresi olduğu söylenebilir. Neticede çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük daha sonraki kazı ve araştırmalar açısından önemli bir merkez durumundadır. Bundan dolayı gerek Karaz ile çağdaş gerekse onun geç evreleriyle paralellik gösteren yerleşim merkezlerindeki keramikler için Karaz Keramiği/Karaz Türü Keramik veya Karaz Kültürü tabirleri kullanılmıştır.⁶⁹

Karaz kültürünün terminolojisi kadar kökeni de önemlidir. Bu iki kavram birbiriyle birbirini tamamlayan iki unsurdur.

Bittel, Filistin ve Suriye'nin tarih öncesi çağlarıyla ilgili eserinde Hama, Beyt-Şan, Eriha, Gezer, Ras Şamra, Biblos ve Tel Cudeyde'de bulunan farklı bir keramiğe dikkat çekerek; bunların Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzediğini ve bu keramiğin, Suriye ile Filistin'de bir halk hareketi sonucunda ya da yabancı bir kültüre bağlı olarak yayıldığını bildirmektedir.⁷⁰

Karaz bölgesinin yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazıların sonuçlarına bağlı olarak da değişik görüşlerle karşılaşmaktayız.

Mesela, Hood, orjin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras Havzasını kabul ederken;⁷¹ Childe, bu kültürün kökeninin Gürcistan'da aranması gerektiğine işaret etmektedir.⁷² Hanfmann ise kültürün Filistin'e kadar ulaşmasını, Asya kökenli göçlere ve istilalara bağlamaktadır.⁷³

Mellaart, İlk Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün Doğu Anadolu kökenli olduğunu, Doğu Anadolu'da çok geniş bir alana yayıldığını ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu söyler.⁷⁴

⁶⁹ Burney – Lang; 1971, 43 vd.; Güven, Arsebük; “Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler”, *TTKong.* 8, Ankara, 1979, 81 – 92.; Güven, Arsebük; “Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu”, *TTKong.* 9, Ankara, 1986, 70. Pehlivan, (Basılmamış Doktora Tezi), 1984, 41.; Pehlivan, 1990, 170.; Ceylan, 2001, 32, 37.; Ceylan, 2001, 75 – 76.; Erkmen – Ceylan – Yurttaş – Karaosmanoğlu – Barın, 2002, 73.

⁷⁰ Bittel; 1945, 94 – 97, 104.

⁷¹ S., Hood; “Excavations at Tabara el Akrad”, *AS I*, 1951, 117 vd., 140.

⁷² G., Childe; *Tarihte Neler Oldu*, Çev.: A. Şenel – M. Tuncay, Ankara, 1974, 239.

⁷³ G. M. A., Hanfmann; “The Bronze Age in The Near East: A Review Article”, *AJA* 55/4, 1951, 360.

⁷⁴ Mellaart, 1958, 9 vd.; J., Mellaart; “Anatolia, 4000 – 2300 B.C.”, *CAH* 1/2, 1971, 401.

Karaz kültürünün kökeni konusunda, Türk bilim adamları ise Erzurum ve çevresini göstererek; mevcut önerilere belirli bir yön vermekte ve Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran'ın, bu kültürün merkezi olarak gösterilmesinin yanlış olacağını belirtmektedir.⁷⁵

Karaz kültürünün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar ise kesinlik kazanmıştır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hepsi, Karaz kültürünün Hurrilerle olan ilişkisini göstermektedir.⁷⁶

Türk bilim adamlarından Pehlivan, Hurrilerin erken dönemdeki hâkimiyet alanlarıyla Karaz kültürünün yayılım alanının aynı olmasını, keramik, mimari ve diğer bazı temel özelliklerin birbiriyle benzeşmesini değerlendirerek; Karaz kültürünü oluşturan ve yaşatanların Hurriler olduğu sonucuna varmıştır.⁷⁷

Hurriler, M.Ö. III. Binlerde Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümüne hâkimdiler ve tarımla uğraşmaktaydılar.⁷⁸ Büyük olasılıkla yaşadıkları göçebe hayat tarzı ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut hayvan potansiyeline yetmemesi sonucu Fırat Nehri kıyısını takip ederek Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlar ve böylece Karaz kültürünü de bu şekilde yaymışlardır.⁷⁹ Bu göçler iki ana güzergâh üzerinden yapılmıştır. Bunlardan biri, Urmiye Gölü çevresinden Kuzey Mezopotamya'ya, daha kapsamlı ve etkili olan diğeri ise Elazığ – Malatya üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e ulaşan güzergâhtır.⁸⁰

Netice itibarıyla Arkeolojik buluntu topluluklarının ilk kez bulunduğu yere göre adlandırılması bilinen bir yöntemdir. Bu kültürün, en eski örneklerinin Erzurum yakınlarındaki Karaz'da görülmesinden dolayı Karaz kültürü adıyla anılması daha doğru olur.

Karaz kültürünün genel özelliklerinden en önemlileri, keramiği ve mimarisidir.

⁷⁵ Kılıç, Kökten; "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *DTCFD* 3/5, Ankara, 1944₁, 482.; Kılıç, Kökten; "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Belleten* 8/32, 1944₂, 674 vd.; Ceylan, 2000, 29.; Ceylan, 2001, 32, 37.; Ceylan, 2001, 75 – 76.; Pehlivan, (Basılmamış Doktora Tezi), 1984, 36.; Pehlivan, 1990, 170.; Erkmen – Ceylan – Yurttaş – Karaosmanoğlu – Barın, 2002, 73.; Esin, 1969, 25.; Koşay – Turfan, 1959, 351 – 352.; Koşay, 1991, 92.; Koşay – Vary, 1964, 25 vd.; Koşay – Vary, 1967, 15.

⁷⁶ Erzen, bu kültürün Erken Hurri Kültürü olarak anılmasının gerektiğini belirtirken; buna sebep olarak Hurrilerin, bu kültürün ortaya çıktığı bölgelerde yoğun iskân faaliyetlerinde bulunmalarını gösterir. Erzen, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992, 15.

⁷⁷ Pehlivan, 1994, 328.

⁷⁸ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar ya da Subartu ülkesiyle ilişkileri hakkında bk. A. Goetze; "Hurrians and Subarians", *JNES* 5, 1946, 165 – 168.

⁷⁹ Amiran, 1952, 96 vd.

⁸⁰ Hanfmann, 1951, 360.; Hood, 1951, 117 vd.; Mellaart, 1958, 9 vd.

Karaz Keramiği, çağdaşı olan yerlerde çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen el yapımıdır. Tek renkli ve açıkli malların renkleri koyu veya kirlidir. Açık bu tür malların ortaya çıktığı yerlerde hem ortak özellik hem de diğer mallardan ayırıcı bir nitelik olarak karşımıza çıkar. Yine bu malların hamuru genellikle kaba bir malzemedendir.

Karaz Keramiğinde süsleme genellikle paralel, spiral veya kesişen çizgilerden oluşur. Bu süslemeler ya yiv-oluk ya da kabartma tekniği kullanılarak uygulanmıştır.⁸¹

Karaz kültürünün Mimarisi kazılarda tam olarak ortaya çıkarılamamışsa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek veya iki odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Ancak Doğu Anadolu ve özellikle Erzurum ve çevresinde rastlanılan özenle yapılmış, kutsal amaçlı ocaklar taşınmaz kültür varlıkları olarak karşımıza çıkar.⁸²

Tunç Çağı'nda Aydıntepe ve çevresi de tüm Doğu Anadolu gibi Karaz kültürünün etkisi altında kalmıştır. Bu sahada Karaz kültürünün varlığının belirlenmesi ise Erzurum ili sınırları içerisinde yapılan Karaz⁸³, Pulur⁸⁴, Güzelova⁸⁵ ve Sos Höyük⁸⁶ kazıları sayesinde mümkün olmuştur.

⁸¹ Bittel; 1945, 94.; Koşay, 1984, 29 – 31.; Koşay – Turfan, 1959, 359.; Koşay – Vary, 1964, 15; Koşay – Vary, 1967, 9.; Arsebük, 1979, 83 vd.; Pehlivan, (Basılmamış Doktora Tezi), 1984, 50.; Pehlivan, 1990, 170 – 171.; Kınal, 1987, 28 – 29.; Sevin, 2003, 142.; Harmankaya – Erdoğan, Karaz, 2002.

⁸² Bittel; 1945, 104.; Koşay – Turfan, 1959, 358.; Koşay, 1984, 31.; Harmankaya – Tanındı – Özbaşaran, Karaz, 1998.; Harmankaya – Erdoğan, Karaz, 2002.; Sevin, 2003, 142.

⁸³ Kınal, 1987, 28 – 29, 48.; Sevin, 2003, 144 – 145.; Harmankaya – Erdoğan, Karaz, 2002.; Çiğdem, (Basılmamış Doktora Tezi), 1996, 86 – 88.; Hamit Zübeyir, Koşay, Kemal Turfan; “Erzurum – Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten* 23/91, Ankara, 1959, 349 – 413.; Hamit Zübeyir, Koşay; *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, 1984, 7, 14 – 15, 28 – 30.; M. Taner, Tarhan; “Urartu Devletinin “Kuruluş” Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri = Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, *AnAr. VIII*, İstanbul, 1982, 78.; Pehlivan, Mahmut; *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984, 12, 33 – 34.; Mahmut, Pehlivan; “Karaz Kültürü ve Hurirler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Van, 1990, 170 – 171.; Semih, Güneri; “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, *TAD 30*, Ankara, 1992, 152 – 153.; Semih, Güneri; “1987 Erzurum Sos Höyük Kazıları ve 1985 – 1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç – Erken Demir Çağında Doğu Anadolu – Kafkasya – Orta Asya Arasındaki Kültürel ilişkiler”, *OLBA V*, Mersin, 2002, 2 – 3.; Mustafa, Erkmén, Alpaslan Ceylan, Hüseyin Yurttaş, Mehmet Karaosmanoğlu, Güler Barın, “2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı”, *12. MKKS*, Ankara, 2002, 73.; Alpaslan, Ceylan; “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cini Höyük”, *Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi* 26, Erzurum, 2000, 29.; Alpaslan, Ceylan; *Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Erzurum, 2001, 32, 37., Alpaslan, Ceylan; “1991 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”, *18. AST 2*, Ankara, 2001, 74.; Nurettin, Koçhan, Mehmet Karaosmanoğlu, Birol Can, “Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri / The Antique Settlements in The Erzurum Region”, *Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 2005/1*, İzmir, 2005, 9.

⁸⁴ Hamit Zübeyir, Koşay; “Pulur ve Güzelova (Erzurum) Araştırmaları”, *Atatürk Konferansları 1963*, Ankara, 1991, 91 – 94.; Hamit Zübeyir, Koşay, Hermann Vary; *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu Die Ausgrabungen von Pulur Bericht Über Die Kampagne von 1960*, Ankara, 1964, 5 – 53.; Koşay, 1984, 7 – 8.; Pehlivan, (Basılmamış Doktora Tezi), 1984, 12, 33 – 34.; Pehlivan, 1990, 170 – 171.; Güneri, 1992, 153 – 155.; Güneri, 2002, 2.; Çiğdem, (Basılmamış Doktora Tezi), 1996, 96 – 97.; Erkmén – Ceylan – Yurttaş – Karaosmanoğlu – Barın, 2002, 73.; Ceylan, 2000, 29.; Ceylan, 2001, 32, 37.; Ceylan, 2001, 75 – 76.; Alpaslan, Ceylan; “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *19. AST 2*, Ankara, 2002, 168.; Harmankaya – Erdoğan, Pulur (Erzurum), 2002.; Koçhan – Karaosmanoğlu – Can, 2005, 10.

⁸⁵ Koşay, 1991, 91 – 94.; Hamit Zübeyir, Koşay, Hermann Vary; *Güzelova Kazısı Ausgrabungen von Güzelova*, Ankara, 1967, 5 – 26.; Koşay, 1984, 8.; Pehlivan, (Basılmamış Doktora Tezi), 1984, 12, 33 – 34.; Pehlivan, 1990, 170 – 171.; Güneri, 1992, 153.; Güneri, 2002, 2 – 3.; Erkmén – Ceylan – Yurttaş – Karaosmanoğlu – Barın, 2002,

Aydıntepe’de bulunan en önemli Tunç Çağı yerleşmesi Mezarlık Tepe Höyük’tür. Aydıntepe ilçe merkezinin 200 m. kadar kuzeybatısındadır. Doğu-batı doğrultulu olan höyük günümüzde mezarlık olarak kullanılmaktadır. Oldukça geniş bir alana yayılan höyük, 1630 m. yükseltidedir. İlçe merkezi içinde yer alması höyükte kaçak kazıların yapılmasına sebep olduğu gibi mezarlık olarak kullanılması da höyüğün tahribatını artırmaktadır. Buradan toplanan keramiklerin bir kısmı İlk Tunç Çağına, bir kısmı ise Erken Demir Çağına aittir.⁸⁷

Ayrıca Bayburt’ta da İlk Tunç Çağı’na tarihlendirilen önemli kale, höyük ve yerleşim yerleri mevcuttur.

Bu önemli yerlerden birisi Bayburt Kalesi’dir. Çoruh Nehri ile çevrili sarp bir kaya üzerinde kurulmuş olan kale, nehre ve ovaya tamamen hâkim bir konumdadır. Kalenin bulunduğu kayalık alan 1610 m.den başlayıp 1665 m. yüksekliğe kadar çıkmaktadır. Bu kale, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki günümüze kadar sağlam bir şekilde gelebilmiş olan bir kaledir.

İç kale, dikdörtgene yakın bir plana sahiptir. Tepenin ve anakayanın topografyasına uygun olarak inşa edildiği için uzunlukları eşit olmayan altı kenarlı surlarla çevrelenmiştir. Surlar bazen anakayaya bazen de toprak temele dayanır. Arazinin durumuna göre burçlarla desteklenen kalenin savunmada daha zayıf olan güney bölümünde ikili hatta üçlü dış surların izleri görülür.

Çevresi yaklaşık 3 km. uzunluğunda olan kalenin en geniş yeri 900 m., en dar yeri ise 500 m.dir. Temelleri anakayaya oturan surlar, genelde kaplama dolgu duvar tekniği ile inşa edilmiştir. İç kısımlarda ise duvar örgüsünde harçlı moloztaş örgü sistemi ile düzgün kesme taş örgü sistemi birlikte kullanılmıştır. İki sur duvarı vardır ki bunların birinde esas burçlar bulunmaktadır. Burçların ve kulelerin çoğu sağlamdır.⁸⁸

73.; Ceylan, 2000, 29.; Ceylan, 2001, 32, 37.; Ceylan, 2001, 75 – 76.; Harmankaya – Erdoğan, Güzelova, 2002.; Koçhan – Karaosmanoğlu – Can, 2005, 8.

⁸⁶ Antonio, Sagona; “The Bronze Age – Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View From Sos Höyük”, *AS* 49, London, 1999, 153 – 157.; Antonio, Sagona, Claudia Sagona; “Excavations At Sos Höyük, 1999”, 22. *KST* 1, Ankara, 2001, 129 – 131.; Güneri, 1992, 155, 157.; Güneri, 2002, 5 – 10.; Erkmen – Ceylan – Yurttaş – Karaosmanoğlu – Barın, 2002, 73.; Ceylan, 2000, 29.; Ceylan, 2001, 32, 37.; Ceylan, 2001, 75 – 76.; Harmankaya – Erdoğan, Sos Höyük, 2002.; Koçhan – Karaosmanoğlu – Can, 2005, 11.

⁸⁷ Ünsal, 2006, 187 – 188.

⁸⁸ Ünsal, 2006, 168.

Çeşitli dönemlerde kullanılan ve elden geçirilerek onarılan kalenin yapı ve devir farklılıkları, kuzeydoğusundaki sarp ve uçurum alanlarda görülür. Doğusundaki uçurum tarafında erken dönemlere ait duvar izleri denebilecek mimari yapıyı görmek mümkündür.⁸⁹ Bugün birkaç açıklıkla geçilebilen kalenin girişinin kare planlı dört tarafı yuvarlak tonozlu bir bölümle sağlandığı bilinmektedir. Kalenin güneydoğusunda toplanan yerleşim alanlarının bugün sadece izleri belli olmaktadır. Kalenin güneybatısında yer alan Ebul Feth Camii'nin yalnız kale burcuna yaslanan kemeri kalmıştır. Bazilikadan bozma olarak yapıldığı apsisten anlaşılmaktadır. Kalede en tanınır durumdaki yapılardan biri olan kilise, hâkim bir noktada bulunmaktadır. Kıрма taş duvar örgülü yapı, üç ana apsisi beş köşeli olup güney duvarındaki dikdörtgen çevreli kapısında basit süsleme örnekleri mevcuttur. Burçların kale içine bakan kısımlarında küçük, oda şeklinde bölmeler vardır.⁹⁰

Sagona, yaptığı yüzey araştırmasında ele geçen keramiklerden yola çıkarak kaledeki en erken yerleşmeyi İlk Tunç Çağı'na tarihlemekle beraber; kalenin Urartu dönemi hakkında bir fikir beyan etmemektedir.⁹¹ Ancak kalenin Urartu döneminde de yerleşme gördüğü kesinlik kazanmıştır.⁹²

Kalenin kuzeybatı eteklerinde, Çoruh Nehri'nin 10 m. kadar güneyinde 1590 m. yükseltide anakaya oyularak oluşturulan kaya basamaklı su tünelinin üst kısmında yine anakaya oyularak oluşturulan hemen hemen aynı ebatlarda büyük bir ihtimalle aydınlatma amaçlı kullanılan bir başka açıklık söz konusudur. Urartu dönemine işaret eden bu su tüneli doğrudan Çoruh Nehri'ne kadar ulaşmayıp nehir yatağı yakınlarında son bulmaktadır.⁹³ Su tünelinin aşağıdan yukarıya doğru devam ettiği gözlemlenmiş ancak kalenin üstünde yapılan araştırmalarda, kaleye açılan kısmının kapanmış olduğu

⁸⁹ Abdüsselam, Uluçam; "Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu* (23 – 25 Mayıs 1988), Ankara, 1994, 415.; Uslu-Akagün, Gülyüz; *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, İstanbul, 1980, 41 vd.; İ., Artuk; "Bayburt Kalesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 5, İstanbul, 1975, 229 – 230.; Ballance, S.; "The Byzantine Churches Trebizond", *AS X*, 1960, 167.; A. Ş., Beygu; *Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul, 1936, 240 vd.; N., Sevgen; *Anadolu Kaleleri*, Cilt 1, Ankara, 1959, 71 – 73.; T. A., Sinclair; *Eastern Turkey: An Architectural Archaeological Survey*, Volume 2, London, 1989, 254.; İ., Miroğlu; *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul, 1975, 120.; H. F., Tozer; *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London, 1881, 425.; Osman, Turan; "Bayburt", *İA II*, İstanbul, 1979, 366.

⁹⁰ Ünsal, 2006, 168 – 169.

⁹¹ Sagona, 1990, 425 – 433.

⁹² C. F., Lehman-Haupt; *Armenien Einst und Jetzt II-2*, Berlin, 1931, 704 vd.

⁹³ Lehmann-Haupt, 1931, 704 vd., 717 vd.; H., von Gall; "Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln", *Archaeologischer Anzeiger Heft 4*, 1967, 507, 516.

tespit edilmiştir. Ayrıca kayaların oyulması ve düzleştirilmesi ile yapılan merdiven basamakları da oldukça yıpranmıştır.⁹⁴

Höyükler arasında en önemlileri ise Taşkesen Höyük, Büyüktepe, Karaçayır Mevkii, Gökçedere (Pulur), Aksaçlı (Haşıye), Söğütlü (Hindi), Çimentepe, Çayıryolu, Kalecik, Sancaktepe, Tepecik (Siptoros), Çiğdemtepe, Sırakayalar 1, Sırakayalar 2, Taşkesen Yerleşim Alanı, İvceklerin Tepesi ve Danişment Höyük (Pülür Tepesi) bulunmaktadır. Bunlardan Büyüktepe, Çimentepe, Karaçayır Mevkii, Gökçedere, Söğütlü, Aksaçlı, Tepecik, İvceklerin Tepesi ve Danişment Höyük (Pülür Tepesi), Karaz Kültürü özelliği taşıyan höyüklerdir.

Taşkesen Höyük, Bayburt ili Aydıntepe ilçesine 8 km. uzaklıktaki Taşkesen Köyünün yaklaşık 1 km. güneyinde Hidrellez adı verilen mevkide ve 1630 m. yükseltide bulunmaktadır. 20x12x5 m. ebatlarındaki höyük, bölgede tespit edilen küçük ölçekli höyüklerin arasındadır. Höyüğün hemen güneyinden Çayıryolu Deresi akmaktadır. Höyük, gerek çevresinde yapılan tarım gerekse kaçak kazılar yüzünden oldukça tahrip edilmiştir. Höyüğün yola yakınlığı da bir başka tehlike sebebidir. Höyükte, İlk Tunç ve Demir Çağı'na ait bol miktarda keramik buluntusuna rastlanmıştır.⁹⁵

Büyüktepe, Bayburt'a 33 km. ve Demirözü ilçesine 5 km. uzaklıktaki Çakıröz Köyünün 1 km. kadar kuzeyinde; Çayıryolu ve Çakıröz köylerini birbirine bağlayan yolun 6. kilometresinde yolun hemen batısındadır.

Höyüğün doğusundan geçen Beşpınar Deresi, bu alanın ihtiyaç duyduğu suyu karşılaması bakımından önemlidir.

Büyüktepe höyük, Sagona tarafından yapılan yüzey araştırmaları esnasında tespit edilmiş⁹⁶ ve burada üç sezon boyunca Erzurum Müze Müdürlüğü tarafından Sagona'nın bilimsel başkanlığında kazı yapılmıştır.⁹⁷

Höyük bir boyun ile ayrılan iki doğal tepeden oluşmaktadır. Bu tepelerden güneydeki diğerine göre daha büyüktür. Höyüğün doğusundaki tarımsal faaliyetler bu

⁹⁴ Ünsal, 2006, 168 – 169.

⁹⁵ Sagona, 1992₁, 398, Fig. 3, 4/13, 15.; Ünsal, 2006, 184.

⁹⁶ Bölgede yapılan yüzey araştırmalarının sonuçları için bk. Sagona, 1990, 425 – 433.; Sagona, 1992₁, 397 – 403.; Sagona, 1993₁, 261 – 268.; Sagona – Brennan, 1995, 305 – 316.; Parker, 1999, 133 – 141.

⁹⁷ Sagona, 1992₂, 305 – 311.; Sagona, 1993₂, 193 – 198.; Sagona, 1994, 229 – 234.; Sagona – Pemberton – Mcphee, 1991, 145 – 158.; Sagona – Pemberton – Mcphee, 1992, 29 – 46.; Sagona – Pemberton – Mcphee, 1993, 69 – 83.; Sagona – Pemberton – Mcphee – Sagona, 1995, 161 – 164.

yöredeki diğer höyükler gibi burasını da tehdit etmektedir. Bunun yanında höyükte, çoğunluğu üst kısımlarda yoğunlaşan kaçak kazı çukurlarına da rastlanmıştır. Vadi tabanından 20 m., deniz seviyesinden ise 1520 m. yükseklikte yer alan höyük, 20x180 m. ebatları ile bölgede büyük olarak değerlendirilen höyükler arasındadır. Sagona'ya göre, tepenin üzerinde bulunan kültür toprağı, erozyon yoluyla neredeyse yok edilmiş ve kayalık bir tepe olan Büyüktepe'deki anakayanın görünmesine yol açmıştır.⁹⁸

Yapılan kazılar sonucu burada M.Ö. III. binyılın başlarından, sırasıyla M.Ö. II. Binde, Demir Çağı'nda ve Geç Hellenistik'ten Roma dönemine kadar yerleşme gördüğü belirlenmiştir.⁹⁹

Büyüktepe höyükte İlk Tunç Çağı'na ait yerleşme izlerine tepenin üzerinde kayalar arasındaki kısımlarda ve teraslarda yapılan mimari yapılarda rastlanmıştır. Taşların oluşturduğu bir takım kalıntılardan yola çıkılarak burada çadır ya da kulübe türü yapıların olduğu düşünülebilir. Söz konusu yapıların tabanlarının da kabaca açılmış çukurlar olduğu öne sürülmektedir. Aynı zamanda basit ocaklara ait izler günlük yaşam izlerini yansıtır.¹⁰⁰

Kazıların üçüncü sezonunda, höyüğün batısında gri renkli küllü toprakta ve anakayadaki çöp çukurları içinde İlk Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları ve tüm kaplar toplanmıştır. Bizim Karaz Keramiği dediğimiz bu malları Sagona, Erken Trans-Kafkasya/Kura-Aras türü keramikler olarak değerlendirmektedir.¹⁰¹ Höyükte beş grup çanak-çömlek bulunmuştur. Bunlardan ilki, dışı kırmızı, kahverengi astarlı, içi siyah keramiklerdir. Bunların bazılarında dudak kısımları genellikle pişme esnasında oluşmuş olan siyah bir kuşağa sahiptir. İkinci grup arasında dışı siyah açık, içi kırmızıya yakın kahverengi astarlı hafif açık çanak-çömlekler bulunmaktadır. Bu gruptaki kâse ve kapların iç ve dış renkleri zıt olarak uygulanmıştır. Üçüncü grupta düz boyunlu, siyah açık mallar vardır. Ayrıca bunların bir kısmı bezemelidir. Diğer iki grupta ise gri-siyah renkli kaplar ile siyah astarlı, açık, çizgi bezemeli parçalar mevcuttur.¹⁰²

⁹⁸ Sagona, 1992, 305.

⁹⁹ Sagona, 1994, 229.

¹⁰⁰ Harmankaya – Erdoğan, Büyüktepe (Bayburt), 2002.

¹⁰¹ Sagona – Pemberton – Mcphee – Sagona, 1995, 161.

¹⁰² Sagona – Pemberton – Mcphee, 1992, 29 – 30. Fig. 4/1 – 17.

Sagona, Büyüktepe'nin İlk Tunç Çağı'nda göçebe kabilelerin geçici olarak kaldıkları bir yer olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³ Höyükte bulunan iki kemikten alınan radyo-karbon örnekleri, Kuzeydoğu Anadolu'nun İlk Tunç Çağı için M.Ö. 3303 – 2615 ve M.Ö. 2863 – 2330 tarihlerini vermektedir.¹⁰⁴

Karaçayır Mevkii, Demirözü'ne 7 km. uzaklıktaki Bayrampaşa Köyü ile 5 km. uzaklıktaki Çakıröz Köyü arasında iki köyü birbirine bağlayan yolun hemen yanında yer almaktadır.

Köy deresi ve Bayrampaşa Kalesi'nin bulunduğu tepenin devamında yer alan bir yamaç yerleşmesidir. Doğu-batı uzantılıdır ve 1610 m. yükseltiye sahiptir.

Yerleşmenin bulunduğu alan 240x45 m. boyutlarıyla yarı dairesel bir yapıya sahiptir ve bu boyutlar keramiklerin etrafa yayılımından anlaşılmıştır.

Yerleşmede iki kalın duvar yapısı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki 2,90 m. diğeri ise 1,80 m. genişliğindedir ve bunların ikisi arasında 1,3 m. açıklık bulunmaktadır.

Oldukça zengin keramik buluntularına yerleşmenin her yerinde rastlanılmıştır. Höyük, sulama amacıyla bir çukur açılmasından dolayı kısmen tahrip edilmiştir. Söz konusu çukurun içinden ve etrafından elde edilen çanak-çömlekleri Sagona, M.Ö. III. binyıl Erken Trans-Kafkasya kültürüne karakterize eder ve İlk Tunç Çağı'nda yerleşme gördüğünü belirtir. Bunlar arasında kabartma tekniği kullanılarak süslenmiş çizgi bezemeli kap ile üzerinde geometrik desenler bulunanları dikkate değerdir. Çark yapımı olan bu keramiklerin içi kahverengi dışı siyahtır ve her iki yüzey de açıktır.¹⁰⁵

Bayburt'a 45 km. uzaklıktaki Gökçedere (Pulur) Höyük, Gökçedere Beldesi'nin içerisinde yer almaktadır.

Höyüğün yok olmasındaki en büyük etkenlerden biri, belde merkezinde yer alması sonucu yerleşime uğramasıdır. Höyüğün üst tarafının bir kısmında evler mevcuttur. Ancak yine de höyük tabakalarını görmek mümkündür.

¹⁰³ Sagona – Pemberton – Mcphee, 1992, 29.

¹⁰⁴ Sagona, 1994, 230.; Ünsal, 2006, 78 – 80.

¹⁰⁵ Sagona, 1993₁, 261 – 262., Fig. 2/1, 3, 5.; Harmankaya – Erdoğan, Karaçayır Mevkii II, 2002.; Ünsal, 2006, 81 – 82.

Höyüğün İlk Tunç Çağı'ndan, Roma ve Bizans dönemine kadar yoğun olarak yerleşme gördüğü söylenebilir. Ayrıca höyükteki Karaz türü keramiğin varlığı da Karaz kültürünün bu bölgeye kadar yayıldığını düşündürmektedir.¹⁰⁶

Kökten, bu yerleşmeyi ilk tespit ettiğinde höyüğün dörtte üçünün özellikle de kuzeyinin yoğun bir şekilde tahrip edildiğini ve daha da edilmekte olduğunu bildirir. Kökten, höyüğün 15 m. yüksekliğinde ve 80x100 m. ölçülerinde olduğunu belirtir.¹⁰⁷

Höyüğün en zengin katının Bakır Çağı olduğunun ve bu buluntuların benzer örneklerine Karaz höyükte rastladığını ifade eden Kökten, bölgedeki bu kültürün Erzurum ve çevresi ile yakın ilişkilerinden dolayı kaynağının Erzurum'da aranması gerektiğinden bahseder. Höyükten topladığı keramikleri birkaç grupta inceler.

Bunlardan ilk gruba girenleri çok kalın parçalardır. Üzerleri siyah ve kırmızı astarlı ve açkılıdır.¹⁰⁸ İkinci grup çanak-çömleklerin içi siyah, dışı kahverengidir ve ilk grup mallar gibi Karaz ve Pulur'daki kaplarla benzerlik taşır.¹⁰⁹ Son iki gruptaki mallar hakkında ayrıntıya girmeden bahsederken, çanak-çömlek parçalarının cüraf haline gelmesinden ve höyükteki yanık katlarının varlığından yola çıkarak bu höyükteki Bakır Çağı kültürünün bir felaketle sona erdiğini belirtir.¹¹⁰

Sagona, bölgede gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında Kökten tarafından tespit edilen bu höyüğün geniş bir kısmının yok edildiğini belirtmesine rağmen, büyük bedenli bir tepe olarak nitelendirmiştir. Burada ele geçen, parlak siyah ve geometrik desenli bir malzemeyi ise Trans-Kafkas türü mallar arasına koyarak, M.Ö. III. binyıl sonları ile M.Ö. II. binyıl başlarına tarihlendirmektedir.¹¹¹

Ayrıca Uslu, burada ele geçen keramiklerin birçoğunun kulplu parçalardan oluştuğunu, açık ve koyu kahverenginin tonlarında olduğunu belirtirken; kalın çaplı ve dışı parlak siyah, açkılı, kabartma ve çizgi bezemeli mallara da dikkat çekmektedir.¹¹²

¹⁰⁶ Kökten, 1944₁, 482.; Kökten, 1944₂, 675.; Kılıç, Kökten; "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", *DTCFD 11/2 – 4*, Ankara, 1953, 465.; Uslu, 1980, 5.; Pehlivan, 1994, 328.; W., Lamb; "The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours", *AS XI*, 1961, 28., Fig. 1.; Nurettin, Öztürk; "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri", *Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 4/32*, Erzurum, 2004, 88.

¹⁰⁷ Kökten, 1944₁, 481.

¹⁰⁸ Kökten, 1944₁, 482, Lev. 6/1–3.

¹⁰⁹ Kökten, 1944₁, 482, Lev. 6/4–5.

¹¹⁰ Kökten, 1944₁, 483, Lev. 6/6–14.

¹¹¹ Sagona, 1990, 426.; Sagona, 1993₁, 262, Fig. 2/2.

¹¹² Uslu, 1980, 5.

Bunlardan başka Kökten, yine bu höyükte M.Ö. III. bin yıla tarihlediği pişmiş topraktan yapılmış, kırmızı boya astarlı ve açkılı, Anadolu'da örneklerine az rastlanan bir damga mühür bulmuştur. Mühür temiz ve ince kum karıştırılmış çamurdan yapılmıştır. Mührün baskı yüzünde uçları aşağı doğru inen T şeklinde bir iz vardır. Mühür, pişirme ve boya astar tekniği Bakır Çağı işçiliğine benzemesine rağmen gerek şekil gerekse ölçü ve ağırlık bakımından Anadolu mühürlerinden tümüyle farklıdır.¹¹³

Aksaçlı (Haşıye) Höyük, Bayburt'a 26 km. uzaklıkta, Aksaçlı Köyünün 500 m. güneyindeki höyük, 1800 m. yükseltidedir. Höyüğün hemen batısından köy deresi akmaktadır. Etrafında yoğun tarım yapılmaktadır. Burası da Bayburt bölgesindeki birçok höyük gibi tarım alanı içerisinde kalarak tahrip olmuştur.

Kökten, bölgede yaptığı tarih öncesi araştırmaları esnasında birkaç parça Bakır Çağı keramiği bulmuştur.¹¹⁴

Bayburt'a 20 km. mesafede yer alan Söğütlü (Hindi) Höyük, 1680 m. yükseltidedir. Bayburt – Demirözü karayolu höyüğün hemen kuzeyinden geçmektedir. Ayrıca aynı istikametini eski yolu da höyüğün hemen doğusundan geçerek güneyini takip etmektedir. Karayolunun hemen yanında yer alması höyükteki tahribi artırmış ve höyüğün üst kısımlarında yoğun şekilde kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır. Höyüğü tehdit eden bir başka tehlike ise etrafındaki tarım alanlarının höyüğe doğru ilerlemesidir. Höyükte keramiğin az olmasından dolayı dönem tespiti yapmak zorlaşır.

Kökten, bu bölgedeki çalışmaları sırasında burasını da Prehistorik iskân yerlerine katmıştır.¹¹⁵

Sagona ise bölgedeki höyükleri büyüklüklerine göre ayırmış ve bu höyüğü büyük bedenli tepeler arasına katmıştır.¹¹⁶

Çimentepe Höyük, Bayburt'a 50 km., Demirözü'ne 22 km. uzaklıktaki Çimentepe Köyünün 500 m. kuzeyinde yer almaktadır.

Doğu tarafı ovadan 10 m. yüksektedir. Höyük, 160x130 m. ölçüsünde olup; bölgedeki küçük tepeler arasındadır.

¹¹³ Kökten, 1944₁, 483 – 486, Lev. 7.; Kökten, 1944₂, 676 – 677.; Uslu, 1980, 5.; Ünsal, 2006, 89 – 91.

¹¹⁴ Kökten, 1944₁, 480.; Kökten, 1944₂, 674.; Ünsal, 2006, 92.

¹¹⁵ Kökten, 1944₁, 480.; Kökten, 1944₂, 674.

¹¹⁶ Sagona, 1990, 426.; Sagona, 1993₁, 262, Fig. 1/7.; Ünsal, 2006, 91 – 92.

Bayburt yöresindeki en zengin höyüklerden biri olan ve kesintisiz yerleşme gören höyükte, Sagona'ya göre M.Ö. III. binyıl Erken Trans-Kafkasya tarihlenen keramiklerle birlikte birkaç da Demir Çağı keramiği bulunmuştur.¹¹⁷

Her tarafında yoğun bir şekilde tarımsal faaliyet yapılan höyük, 1780 m. yükseltiye sahiptir. Bulunduğu yerin bir şahsa ait olmasından dolayı korunmuş olsa da gerçek yüksekliğini bir miktar kaybetmiştir.¹¹⁸

Çayır yolu Höyük ise Bayburt'a 30 km. uzaklıkta olan Çayır yolu Köyünün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda Baltakaya Mevkiinde yer almaktadır. 1670 m. yüksekliğinde ve Çayır yolu ile Çatalçeşme köyleri arasındadır. Höyüğün üst kısmında kaçak kazı izleri ve işlevi belli olamayan dikdörtgen yapıli kayaların içersine yapılmış bir mekân bulunmuştur. Oldukça büyük boyutlu olan höyüğün batısı ve kuzeyi tarım arazisidir. Ovanın 20 m. yüksekte bulunan höyük, bugüne kadar yapısını koruyabilmiştir. Çevresindeki tarımsal faaliyetlerden başka bir tahrip eden unsuru olmayan höyükten elde edilen keramikler İlk Tunç ve Demir Çağlarına aittir. Bunlar Büyüktepe ile paralellik gösterir.¹¹⁹

Kalecik Höyük, Bayburt'a 48 km., Demirözü'ne 13 km. uzaklıktaki Beşpınar Beldesinin çıkışında, belde okulunun karşısında ve köy yolunun hemen solunda yer almaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük, oldukça geniş bir alana yayılmıştır ve 1780 m. yükseltiye sahiptir. Höyüğün güneyinde ve batısında kaçak kazı çukurlarına rastlanmıştır. Tarımsal faaliyetler buraya zarar veremeyecek kadar uzaktır. Yüzeyden İlk Tunç çağı ve Demir Çağı keramikleri elde edilmiştir.¹²⁰

Sancaktepe Höyük, Bayburt'a 20 km. uzaklıktaki Sancaktepe Köyünün 1,5 km. güneyinde bulunmaktadır. Ovanın tam ortasında yer alan höyük, 1680 m. yükseltiye sahiptir. Etrafında yapılan tarımsal faaliyetler doğu ve güney yönlerden höyüğe doğru ilerlemektedir. Kaçak kazı izleri bulunan höyük, gerçek yükseltisini kaybetmiştir. Burada İlk Tunç ve Demir Çağı keramiklerine rastlanmıştır.¹²¹

Çiğdemtepe ise Bayburt'a 15 km. uzaklıktaki Çiğdemtepe Köyünün 200 m. doğusunda bulunur. Köy yerleşiminin oldukça yukarısında bir tepede yer almaktadır.

¹¹⁷ Sagona, 1993, 261 – 268., Fig. 4 – 5.; Harmankaya – Erdoğu, Çimentepe, 2002.

¹¹⁸ Ünsal, 2006, 80 – 81.

¹¹⁹ Sagona, 1993, 262.; Parker, 1999, Fig. 3.; Sagona – Brennan, 1995, 307.; Ünsal, 2006, 186.

¹²⁰ Ünsal, 2006, 189.

¹²¹ Ünsal, 2006, 189.

Doğu-batı doğrultulu olan höyük, 1590 m. yükseltidedir. Bulunan kaçak kazı çukurlarından biri iş makineleriyle yapıldığı için oldukça fazla tahrip edilmiştir. Diğer höyüklerin aksine tarımsal faaliyetlerden uzaktır. Bu höyüğü Taşkesen Höyük ile karşılaştıran Sagona, buluntuları İlk Tunç Çağına tarihlendirir ve köydeki kiliselerin varlığından yola çıkarak Ortaçağ'da da yerleşim gördüğünü bildirir.¹²²

Diğer adı da Siptoros olan Tepecik Höyük, Bayburt'a 22 km. mesafedeki Oruçbeyli Köyünün yaklaşık 2 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün yaklaşık 2 km. kadar kuzeyinden Bayburt – Köse karayolu geçmektedir. 1650 m. yükseltideki höyük, doğal yükseltisini yavaş yavaş kaybetmektedir. Üst kısmında, biri küçük diğeri ise oldukça büyük iki kaçak kazı çukuru bulunmakla beraber höyüğü tehdit eden en büyük tehlike, tarım alanlarının ortasında kalması nedeniyle tarımsal faaliyetlerin höyüğe doğru genişlemesidir. Çeşitli dönemlere ait az miktarda keramik buluntusu kaçak kazı çukurlarından elde edilmiştir.

Kökten, bu höyükle ilgili olarak ayrıntıya girmeden sadece Prehistorik bir yerleşme olduğunu söyler.¹²³

Sagona, höyüğü bölgedeki orta büyüklükteki höyüklerin arasına koyar. Ayrıca höyükten topladığı bir malı soluk kahverengi, üzeri kırmızı ve koyu kahverengi çizgi bezemelerle boyanmış olarak tanımlar.¹²⁴

Sırakayalar 1, Bayburt'a 24 km. uzaklıktaki Sırakayalar Köyünün 400 m. kuzeydoğusundadır. Etrafında tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir. Köye ve çevreye hâkim bir tepenin üst kısmındadır. Höyüğün batı tarafında az da olsa İlk Tunç Çağına ait keramik bulunmuştur. Sırakayalar 2'nin aksine höyük gerçekten hem tarımsal faaliyetler hem de köye yakınlığı sebebiyle oldukça tahrip edilmiştir.¹²⁵

Sırakayalar 2 ise Sırakayalar Köyünün 700 m. güneyinde bulunmaktadır. Doğu-batı uzantılı höyük, 1930 m. yükseltiye sahiptir. Hemen güneyinden bir dere akmaktadır. Çevreye hâkim bir konumda yer almaktadır. Etrafındaki tarımsal faaliyetler höyüğe zarar verebilecek mesafede değildir. Güneybatısında madensuyu kaynakları bulunan höyüğün doğusunda bir şelale mevcuttur. Bu höyükte de diğerleri gibi kaçak

¹²² Sagona, 1992₁, 398.; Ünsal, 2006, 188 – 189.

¹²³ Kökten, 1944₁, 480.; Kökten, 1944₂, 674.

¹²⁴ Sagona, 1990, 426, 429.; Ünsal, 2006, 92 – 93.

¹²⁵ Sagona, 1992₁, 397, Fig. 1.; Ünsal, 2006, 189 – 190.

kazı yapılmıştır. Bu nedenle keramik buluntusu yok denecek kadar azdır. Ancak Sırakayalar 1 ile paralellik gösterir.¹²⁶

Taşkesen Höyükten ayrı olarak bir de Taşkesen Yerleşim Alanı bulunmaktadır. Burası, Bayburt İli Aydıntepe İlçesine 8 km. kadar mesafedeki Taşkesen Köyünün yaklaşık 1 km. kadar güneybatısında, 1670 m. yükseltide yer almaktadır. Taşkesen höyük ile yerleşim yeri arasındaki mesafe yaklaşık 500 m. olmakla beraber ikisi arasından köy yolu geçmektedir. Etrafında yoğun bir şekilde tarım yapılan yerleşim alanının üst kısımlarında kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Ayrıca yerleşim alanında İlk Tunç başta olmak üzere Demir Çağına ait keramik buluntularına rastlanmıştır.¹²⁷

İvceklerin Tepesi ise Demirözü İlçesi'ne 7 km. uzaklıktaki Bayrampaşa Köyünün 1,5 km. güneyinde yer almaktadır. Bölgedeki küçük höyüklerden biridir. Kuzey-güney doğrultulu olan höyük, 1710 m. yükseltiye sahiptir. Her tarafında yoğun olarak tarım yapılmaktadır. Tarımsal faaliyetler, höyüğün hem gerçek yükseltisini hem de özelliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Höyük yakı zaman sonra tümüyle yok olabilir.

Kökten, burayı bölgedeki araştırmaları sırasında tespit etmiş, ancak höyüğün Prehistorik iskânı ile ilgili olarak pek fazla bir bilgi vermemiş; ancak taban suyunun burayı bir bataklığa çevirdiğini belirtmiştir.¹²⁸

Diğer ismi Pülür Tepesi olan Danişment Höyük ise Bayburt'a 11 km. uzaklıktaki Danişment Köyünün 1 km. kadar güneybatısındadır. 1630 m. yüksekliğindeki höyük, 30x20x10 m. boyutlarındadır. Etrafında yoğun tarım yapılan ve tarım arazilerinin ortasında kalan höyüğü tehdit eden en büyük tehlike tarım alanlarının höyüğe doğru genişlemesidir. Höyüğün üst kısmında iki kaçak kazı çukuru bulunmuştur. İlk belirlemelere göre az miktardaki keramik buluntuların bir kısmı Ortaçağ diğerleri ise Karaz türü keramik örnekleridir.¹²⁹

¹²⁶ Ünsal, 2006, 190.

¹²⁷ Ünsal, 2006, 192.

¹²⁸ Kökten, 1944₁, 480.; Kökten, 1944₂, 674.; Ünsal, 2006, 93.

¹²⁹ Sagona, 1993₁, 263, Fig. 6.; Parker, 1999, Fig. 3.

III. BÖLÜM

3. AYDINTEPE’NİN TARİHİ ÇAĞLARI

3.1. Hayaşa Egemenliği ve Hitit Etkisi Altında Aydın-tepe

Tarihi devirlerin yazı ile başlaması yani tarih öncesi devirlerle tarihi devirlerin yazı ile ayrılması, tarihçileri bir bakıma zaman karmaşasından kurtarmıştır. Anadolu II. binyılın başlarında yazıyla tanışmıştır.

Anadolu’daki ilk yazılı vesikalar Kayseri yakınlarındaki Kültepe’de bulunmuştur.¹³⁰ Asurlu tüccarlar Anadolu’nun kültürel ve ekonomik hayatını canlandırdıkları gibi Grek kolonizasyonlarından yaklaşık bin yıl önce geniş ve kapsamlı ticaret merkezleri kurmuşlardır.¹³¹ Kültepe’den çıkarılan bu tabletlerin sayısı 20,000’e ulaşmaktadır.¹³²

M.Ö. II. bin yılın ilk yarısında, Orta Anadolu’ya kadar yayılan Asurlu tüccarlara ait ticari vesikalar olduğu ve Anadolu-Asur arasındaki ticaret yolunu güvence altına alarak bu ticari faaliyetleri daha rahat sürdürmek adına karşılıklı şartlarda anlaşmalar yapıldığı bilinmektedir.¹³³ Yine tüccarlar arasında halledilemeyen anlaşmazlıklarla ilgili mahkeme kayıtları ve hemen hemen her konuda vesikalara rastlanmıştır.¹³⁴

¹³⁰ Nezahat, Baydur; *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 1970, 37 vd. Kültepe’de yapılan kazılar için bk. Tahsin, Özgüç; “Kültepe’de 1950 Yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor”, *Belleten XVII/65*, Ankara, 1953, 101 – 108.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe’de 1953 Yılında Yapılan Kazılar”, *Belleten XVIII*, Ankara, 1954, 357 – 372.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe 1954 Hafriyatı, Ib Katı Eserleri”, *Belleten XIX*, Ankara, 1955₁, 55 – 63.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri”, *Belleten XIX*, Ankara, 1955₂, 445 – 452.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe Kazıları, 1953”, *TAD 6/1*, Ankara, 1956, 38 – 39.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe/Kaniş Kazıları”, *TAD 7/1*, Ankara, 1957, 44 – 45.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, *TAD 8/1*, Ankara, 1958, 26 – 27.; Tahsin, Özgüç; *Kültepe/Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Araştırmalar*, Ankara, 1959₁, 1 vd.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe ve Horoztepe Kazıları”, *TAD 9/1*, Ankara, 1959₂, 26 – 27.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe ve Altın-tepe Kazıları Hakkında Rapor”, *TAD 12/1*, Ankara, 1962, 43 – 44.; Tahsin, Özgüç; “Kültepe-Kaniş Kazıları”, *Höyük 1*, Ankara, 1964, 11 – 14.; Tahsin, Özgüç; “1988 Yılı Kültepe/Kaniş Kazıları”, *TAD 13/2*, Ankara, 1988, 95 – 96.; Tahsin, Özgüç; *Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri*, Ankara, 1999, 7 vd.; Emre, K.; “1988 Yılı Kültepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu”, *Höyük*, Ankara, 1988, 15 – 17.

¹³¹ A., Ünal; “Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar”, *Archivum Anatolicum 3*, Ankara, 1997, 341 – 356.

¹³² Sevin, 2003, 154.

¹³³ Sever, H., Çeçen; “Naraqqu” Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge”, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara, 2000, 167 – 176.

¹³⁴ S., Bayram; “ina naditim ša nura’im”, *Archivum Anatolicum*, Ankara, 2000, 29 – 48.

Hitit kralları arsında en çok belge bırakan Muşşili II. hem kendi dönemindeki hem de daha önceki olayları açıklayan siyasi gelişmelere önemli ölçüde ışık tutan bilgiler vermiştir.¹³⁵

Pehlivan, Hayaşa Krallığı'nın çekirdek topraklarını, Erzurum – Erzincan ve Bayburt arasına sınırlandırmaktadır. Ünsal ise Bayburt'tan Artvin'e kadar uzanan Hayaşa topraklarının, krallığın merkezi olduğunu ifade ederek; buraların, Hititlerin Yukarı Memleket dedikleri coğrafyaya çok yakın bir konumda bulunduğunu söylemektedir. Bu ifadelere göre Aydıntepe de Hayaşa Krallığı toprakları içerisinde kalmakta ve Yukarı Memleket'e yakın bir mevkide bulunmaktadır. Biz de Hayaşa Krallığı'nın ve Aydıntepe'nin konumları ile ilgili bu görüşlere katılmaktayız.¹³⁶

M.Ö. II. bin yıldan itibaren Anadolu'ya ulaşan yeni göç dalgasına bağılı olarak Hurrilerin göç hareketleri daha da fazlalaşmış ve bunun bir sonucu olarak göç yolları üzerindeki Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticari faaliyetler durmuş dolayısıyla Asur Ticaret Kolonileri Çağı da sona ermiştir.¹³⁷

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun tarih öncesi çağları için çok önemli bir geçmişe sahip, Karaz Kültürünün taşıyıcısı olarak kabul edilen Hurrilerin göçlerinden, Bölgede Urartu varlığının ortaya çıkmasına kadar olan dönem içerisinde bölgede ne olduğu bilinmemektedir. Bazı bilim adamlarına göre bölgedeki halk savaş ve kargaşalar nedeniyle yaylalara çekilmiştir.¹³⁸

Kuzeydoğu Anadolu tarihinin bu karanlık dönemi Hayaşa Krallığı'nın kültürel ve siyasi etkinliklerinin Hitit kaynaklarında yer almasıyla aydınlatılabilmiştir. Söz konusu bu verilerin ışığında yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca bölgede varlıklarını devam ettirdiğini bildiğimiz Hayaşalılar, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum – Erzincan – Bayburt arasında kalan topraklarda egemenliklerini sürdürmüşlerdir.¹³⁹

¹³⁵ H. G., Güterbock; "Etilerde Tarih Yazıcılığı", *TTKong.* 2, Ankara, 1943, 177.

¹³⁶ Hayaşa topraklarının Bayburt ve dolayısıyla Aydıntepe'yi kapsadığını bildiren çalışmalar için bk. Pehlivan, 1984, 60.; Mahmut, Pehlivan; *Hayaşa (M.Ö. XV – XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum, 1991₁, 20 – 21.; Pehlivan, 1994, 329.; Ünsal, 2006, 97. Ayrıca, Anadolu kaynaklarındaki Yukarı Memleket terimi için bk. Füzuran, Kınal; *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*, Ankara, 1953, 7.

¹³⁷ Orta Anadolu'da gerçekleşen bu faaliyetler, ekonomik, sosyal ve siyasi birçok alana yansımıştır. Baydur, 1970, 37 vd.; E., Bilgiç, H. Sever, C.Günbattu, Bayram; *Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln)*, Ankara, 1990, 15 vd.; E., Bilgiç, Bayram; *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Ankara, 1995, 5 vd.; Özgüç, 1999, 7 vd.

¹³⁸ Erzen, 1992, 20.

¹³⁹ Pehlivan, 1984, 60.; Pehlivan, 1991₁, 20 – 21.; Pehlivan, 1994, 329.

Bir başka deyişle Hayaşalılar, Aydın-tepe'nin de içinde yer aldığı Çoruh-Kelkit Vadisi'nin sınırladığı bölgeyi yurt edinmişlerdir. Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını bu bölgenin dışına doğru genişletmişlerdir.¹⁴⁰

3.1.1. Hayaşa Krallığı'nın Hititlerle İlişkileri

Hurrilerin büyük gruplar halinde Doğu Anadolu'dan güneye doğru gerçekleşen göçleri sonucu, bölgede önemli ölçüde nüfus azalması meydana gelmişti. Hurriler, M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına kadar siyasi örgütlenmeye gitmeden önceki yaşantılarını sürdürmüşlerdir.

Hurrilerin halefi olarak kabul edilen Hayaşalılar, önceleri belirli bir merkez ve lider etrafında toplanmamışlardır. Ancak daha sonra M.Ö. II. bin yılın ortalarında insan ve silah bakımından yeterli potansiyele vardıklarında Hitit topraklarına saldırıya başlamışlardır.¹⁴¹

Hitit-Hayaşa ilişkileri M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit tahtına çıkan Tuthalya III. (M.Ö. 1410 – 1390), Şuppiluliuma I. (M.Ö. 1385 – 1345) ve Murşili II. (M.Ö. 1344 – 1306) dönemlerinde çok defa savaş ortamına girilmesi ile başlamıştır.¹⁴² İki ülke arasındaki mücadeleler, her hangi bir anlaşmanın olmamasından dolayı karşılıklı saldırılarla geçmiştir.¹⁴³

a. Karanni Dönemi'nde Hayaşa

Tuthalya III.'nin son zamanlarında Hititler ve kuzeydoğu komşuları arasında geçen olaylarda Hayaşa adına rastlanır. Tuthalya III.'nin tahtta bulunduğu tarihlerde meydana gelen olaylar, Hititler ve Hayaşalılar arasındaki ilişkinin boyutunu ortaya koymaktadır. M.Ö. 1400'lerde Hitit ülkesine saldıran Hayaşalılar, Yukarı Memleketin güvenliğini tehlikeye sokmuşlardı. Henüz genç bir prens olan Şuppiluliuma I., Tuthalya III. adına saldırganları karşılamak ve bölgenin emniyet altına alınmasını sağlamak için harekete geçer.¹⁴⁴ Hayaşa üzerine yürümek için çıktığı seferde, Kaşkalarla karşılaşır ve önce onların üzerine giderek önemli kayıplar veririr. Bölgeyi güvenlik altına aldığını

¹⁴⁰ Ünsal, 2006, 98.

¹⁴¹ Ünsal, 2006, 114.

¹⁴² Murşili II'nin, özel ve resmi yıllıklar olarak belirtilen yıllıkları Les Annales Completes (Tam Annaller) ve Les Annales Decanneles (On Yıllık Annaller) Goetze tarafından 1933 yılında yayınlanmıştır. A. Goetze; "Die Annalen des Mursilis", *MVAG* 38, Dramstadt, 1967.; H. G., Güterbock; "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *JCS* X, 1956, 41 vd., 45 vd.

¹⁴³ Ünsal, 2006, 114.

¹⁴⁴ Söz konusu olayların başlaması ve gelişmesi hakkında bk. Güterbock, 1956, 62 – 63.

düşünen Şuppiluliuma Samuha'ya döner. Ancak daha sonra Hayaşalılar ve Kaşkaların anlaştığı haberini alarak tekrar bölgeye yönelir ve Yukarı Memleketteki Hitit şehirlerini bu saldırıdan uzak tutmayı başarır.¹⁴⁵

Krallığı boyunca çok sık rahatsızlana Tuthalya III. M.Ö. 1395 civarında sağlığına kavuşunca Hitit devletinin iç işlerini düzene koymaya, Anadolu'daki vassal ve komşu devletler arasındaki anlaşmazlıklara çözüm getirmeye çalışıyordu. Murşili II. zamanında yazılan ve “Şuppiluliuma'nın Annalleri”¹⁴⁶ olarak bilinen kayıtlara göre, Tuthalya III. Aşağı Memleketteki Hulana Nehri ve Kassiya'nın batı eyaletlerini taciz eden Masa ve Kammala'ya karşı oğlu Şuppiluliuma ile birlikte harekete geçer.¹⁴⁷

Hitit kralı Tuthalya III. ve oğlu Şuppiluliuma'nın başkent Hattuşaş'tan uzakta olmasını fırsat bilen Hayaşa ve Kaşka halkları, kısa süre önce aldıkları yenilginin karşılığını verebilmek için Yukarı Memleket'i yağmalamaya başladılar.

Hayaşalılar, Karanni¹⁴⁸ adlı bir lider etrafında birleşerek, meydana getirdikleri orduyla Fırat yatağını izleyip güneybatı yönünde Hitit topraklarına girmiş, Kummaha'dan sonraki yerleşim merkezlerini yağmalayarak Samuha'nın kapılarına dayanmışlardı. Aynı tarihlerde Kaşkalar da Hitit başkentine kuzeyden yaklaşıyordu.

Bu durum karşısında Tuthalya III., derhal Yukarı Memleket'e vararak önce Kaşkaların üzerine yürüdü. Bunları cezalandırıp ele geçirdikleri ganimetleri geri alan Tuthalya III., daha sonra Hititler için çok önemli olan Samuha'yı kuşatmadan kurtarmak amacıyla Hayaşalıların üzerine varacaktı. Ancak hem yorgunluktan hem de hastalığının tekrar ortaya çıkmasından dolayı, ordunun sevk ve idaresini Şuppiluliuma'ya verdi.

Hayaşalılar, Hitit ordusunun geldiğini duyunca geri çekilmeye başladılar. Kuzeydoğuya doğru çekilen Hayaşalıları, Hitit kuvvetleri Kummaha önlerine kadar takip etti. Önceleri pasif bir şekilde geri çekilen Karanni idaresindeki Hayaşalıların,

¹⁴⁵ Şuppiluliuma'nın bu seferi onun tahta çıkmadan önce yaptığı ilk askeri harekât olarak bilinir. bk. Pehlivan, 1984, 54.; Pehlivan, 1991, 43.

¹⁴⁶ Daha çok Şuppiluliuma'nın seferlerinden bahseden bu annallerden, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin tahrip olması olayları gerektiği gibi takip etmeye imkân tanımamaktadır. Tamamlanmış şekli için bk. Güterbock, 1956, 65 – 66.

¹⁴⁷ Bu sıradaki olaylar hakkında bk. F., Cornelius; *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt, 1973, 140; J., Garstang; “Hittite Military Roads in Asia Minor”, *AJA* 47, 1943, 48.; J., Garstang, O. R. Gurney; *The Geography of The Hittite Empire*, London, 1959, 35.; E., von Schuler; *Die Kaşkæer, Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien*, Berlin, 1965, 36.; H. G., Güterbock; “Siegel aus Boğazköy”, *AfO Beiheft* 7, Osnabrück, 1967, 34 vd.

¹⁴⁸ Karanni, Hayaşa tarihinde bilinen ilk liderdir. Olaylar hakkında bilgi veren tablette Kar (?) -an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin kralı Karaniş) olarak tanımlanır. Ancak, Karanni adındaki eksiklik La-a-an-ni-iş şeklinde de tamamlanabilmektedir. Her iki okunuş için bk. Güterbock, 1956, 66 – 123.

sonradan çarpışmaya başladıkları görülmekle birlikte bunun nedeni bilinmemektedir.¹⁴⁹ Bu önemli mücadele Hayaşa – Hitit ilişkileri tarihindeki ilk büyük hesaplaşma olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁰

Kummaha savaşının sonucu hakkında kesin bir hüküm verilememektedir. Ancak, takip eden gelişmelere bakılarak bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür.

Öncelikle Şuppiluliuma'nın tahta çıkmasından sonra Hayaşalı Hukkanaş ile yaptığı anlaşma metninden anlaşıldığı kadarıyla Hititler Kummaha önünde kısmi bir başarı elde etmişler ancak, çekirdek Hayaşa topraklarını ele geçirememişlerdir. Ayrıca Karanni'nin uğradığı başarısızlığa bağlı olarak, belki de bu çarpışma esnasında Karanni'nin ölmesi sonucu Hayaşa'da lider değişikliği meydana gelmiştir. Hukkana Anlaşması'nda adı geçen Mariya'nın kısa bir süre yönetimi elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır.¹⁵¹

b. Mariya/ş Dönemi

Hukkana Anlaşması'nda iki Mariya'ya işaret edilir. Bunlardan biri Tuthalya III.'nin sarayında bulunup, hatalı davranışları sonucu öldürülmüş, diğeri ise Şuppiluliuma tarafından Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorlanmıştır.

Friedrich tarafından yayınlanan anlaşma metninde öldürülme olayı şu şekilde anlatılmaktadır:

Kol. III. Prg. 32.

Satır 53-Mariya kimdir, niçin ölmüştür?

54-Bir saray kadınına rastlamamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?

55-Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:

56-“Bu kadına niçin baktın?”

57-Ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.

58-Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın.¹⁵²

¹⁴⁹ Kummaha savaşının sonuçları için bk. E., Cavaignac; *Les Annales de Suppiluliuma*, Strasbourg, 1931, 8.; Garstang, 1943, 48.; Garstang – Gurney, 1959, 35.; von Schuler, 1965, 36.

¹⁵⁰ Pehlivan, 1984, 63.; Pehlivan, 1991, 46.

¹⁵¹ Pehlivan, 1991, 46.

¹⁵² J., Friedrich; “(Staatsverträge II) Staatsverträge des Hatti-Reiches II”, *MVAG 34/I*, 1930, 129.

Anlaşma metnindeki bu sözlerle sarayda konuk edilen Mariya'nın Hayaşa kralı veya bu ülke adına Hitit başkentine gelen bir soylu olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak Mariya'nın kimliği, hala tartışma konusudur. Mariya'nın Hayaşa kralı olarak mı kabul edilmesi gerektiği, Hititlere bağımlı biri mi olduğu ya da Karanni'nin yasal varisi olup olmadığı belli değildir.

Hukkana Anlaşmasında adı geçen ikinci Mariya durumu daha da zorlaştırmaktadır:

Kol. III. Prg. 33

Satır 65-“Bunları kendine eş olarak alma. Mariyaş'tan kendi kızını çek al.

66-Ve Onu kardeşe ver...¹⁵³

Kol. IV. Prg. 42.

Satır 41 (25)-Siz Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,

42 (26)-Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariyaş'ı ve

43 (27)-Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum...¹⁵⁴

Kol. IV. Prg. 45.

Satır 50 (34)-Ve bakın! Size yeminle söylediğimi bu sözleri

51 (35)-Siz Hayaşa ahalisi ve Mariyaş, muhafaza etmezseniz

52 (36)-O zaman bu yemin sizi, karılarınızı...

54 (38)-Mahvetsin...¹⁵⁵

58 (42)-Hayaşa ahalisine, Mariyaş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım...¹⁵⁶

c. Hukkanaş Dönemi

Tuthalya III.'nin ölümü üzerine Şuppiluliuma'nın yasal olmayan yollardan tahta çıkması birkaç yıl sürmüştür. Bu süre içerisinde, Hitit devletine bağlı bulunanlar da dâhil olmak üzere Anadolu'daki birçok krallık ayaklanarak Hitit topraklarına saldırmıştır. Hayaşalılar da bu karışık ortamdan istifade ederek öçlerini almak amacıyla

¹⁵³ Friedrich, 1930, 129.

¹⁵⁴ Friedrich, 1930, 135.

¹⁵⁵ Friedrich, 1930, 135.

¹⁵⁶ Friedrich, 1930, 136.

Yukarı Memleket’e girerek yağmalamışlardır. Bu dönemdeki olaylar Hattuşili III.’ye ait bir metinde ilginç bir üslupla anlatılmaktadır:

KBo VI 28

“6- Önceden Hatti memleketi düşmanları tarafından işgal edilmişti.

7- Kaşkalı düşman gelmiş Hatti topraklarını işgal ederek Nenaşsa’yı hudut yapmıştı.

8- Aşağı Memleket’ten Arzavalı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zaptetmiş ve

9- Tuvanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı.

10- Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin bütününü ele geçirmişti.

11- Beri taraftan Azzili (Hayaşalı) düşman gelmiş Yukarı Memleket’i işgal etmiş

12- Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini ele geçirmişti...”¹⁵⁷

Şuppiluliuma I., Kizzuvatna ve Mitanni krallıklarıyla ilgilendikten sonra, Hayaşa üzerine yürüdü. Detayının bilinmediği gelişmelerin ardından Hititler lehine hareket eden Hukkanaş’ın yardımcılarıyla Hayaşa üzerinde istediği başarıyı yakaladı.¹⁵⁸

Sonunda Hayaşa ile literatüre Hukkana Anlaşması olarak geçen karşılıklı güven ve saldırmazlık anlaşması imzalanmıştır.

d. Anniya/ş Dönemi ve Hayaşa’nın Yıkılışı

Hukkana Anlaşması Hayaşa ile Hitit arasında elli yıl sürecek bir barış yaşanmasını sağladı. Ancak, sorun çıkarmayan bu ülke Hitit kaynaklarında da yer almadı. Dolayısı ile Hayaşa ve Kaşka topraklarında yeni hareketlenmeler olana kadar bunlar hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz.

Şuppiluliuma I.’nın son günlerinde, Hayaşa’nın Doğu Karadeniz’e yakın bölgelerinde ayaklanmalar baş göstermiştir. Murşili II.’nin tahta çıktığı ilk yıllarda da

¹⁵⁷ Transkripsiyon ve tercümesi için bk. E., Cavaignac; *Suppiluliuma et Son Temps*, Paris, 1932, 10 – 11.; E., Cavaignac; *Le Probleme Hittite*, Paris, 1936, 28 – 29.

¹⁵⁸ Cavaignac, 1936, 30.

Hukkana'nın soyundan gelmediği anlaşılan Anniya/ş¹⁵⁹ Hayaşa'da yönetimi ele almıştır.¹⁶⁰

Yeni Hayaşa kralı Anniya, Kuzey Suriye'deki Hitit menfaatlerini korumak ve Mitanni'yi düzene koymak için bu bölgede bulunan Murşili II.'nin kendisine müdahale tehlikesi olmadığından emin olarak İstitina ve Kannuva şehirlerine ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenledi. Aldığı esir ve ganimetlerle Hayaşa'ya çekildi. Aynı tarihlerde, Doğu Kaşka boylarını örgütleyerek bir devlet kuran Pihhuniya/ş¹⁶¹ ile anlaşma yaparak belirli ölçüde güvenlik hattı oluşturdu.

Kuzey Suriye'deki problemlerini halleden Murşili II., Yukarı Memlekete yönelerek Pihhuniya'yı cezalandırdı. Ardından başarısını pekiştirmek için Hayaşa üzerine yürüdü.

Murşili II., gönderdiği bir mektupla Anniya'dan Hayaşa'ya götürdüğü ganimet ve esirleri geri istedi. Ancak bu çağrısına bir cevap alamayan Murşili II., ikinci mektubunda;

KUB XIV 17

15-“senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeni saldırmadım.

16-Ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığırla almadım.

17-Ve sen Güneşle kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18-Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

19-Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20-Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım ve...”¹⁶²

Yazışmalar zaman almış ve savaş mevsiminin sonları yaklaşmıştır. Buna rağmen Murşili II., Ura kentinin çevresini kuşatarak muhtemelen o yıl içinde şehrin etrafının kontrolünü sağlamış ve askeri faaliyetlerini bitirmiştir.

Takip eden dört yıl boyunca da Murşili II., Anniya'yı ele geçirmek için Hayaşa sınır bölgesine doğru ilerledi. Murşili II.'nin bu tutumunun sebebi, Akdeniz ile Basra

¹⁵⁹ Hitit kaynaklarında geçtiği yerlerle ilgili olarak bk. Cavaignac, 1936, 30.; von Schuler, 1965, 46 – 47.

¹⁶⁰ Pehlivan, 1991, 59.

¹⁶¹ Kaşkalar da Hayaşalılar gibi dağınık gruplar halinde, yaşlılar heyeti veya şefler idaresinde yaşamaktaydılar. Pihhuniya da Kaşka tarihindeki ilk birleştirici lider veya kral olarak tanımlanmaktadır. bk. von Schuler, 1965, 44 vd.; N., Adontz; *Historie d'Arménie: Les Origines du xe Siècle VIe (V.J.C.)*, Paris, 1946, 33.

¹⁶² Goetze, 1967, 99.

Körfezi arasındaki ticari yolları bünyesinde bulunduran Suriye'deki Hitit menfaatlerinin Mısır tarafından darbelenmesi ve Mezopotamya ile Anadolu arasında bir tampon bölge görevi üstlenen Hurri-Mitanni Krallığı'nın Asurlularca tehdit edilmesi idi. Bu sebepten dolayı Kaşka ve Hayaşa saldırılarının bir an evvel önlenmesi gerekiyordu.¹⁶³

Hititlerin üzerlerine geldiğini haber alan Hayaşalılar, gönderdikleri bir ulakla, ellerindeki Hatti köylüsünü ve onlara ait malları iade edeceklerini bildirdiler.¹⁶⁴ Ancak Hitit kralı, o yıl seferini tamamlamaktan vazgeçip Tanrıça Hepit (Hepat) törenlerine katılmak için Kummanni şehrine gidince, Hayaşalılar, ellerindekini iade etmekten kaçındılar.

Bu tarihte (M.Ö. 1335 civarı), Kuzey Suriye'deki karışıklıklar nedeniyle Hitit kralı güneye giderken generallerinden Şarap Uлуу (şaraptarbaşı)¹⁶⁵ Nuvanzaş'ı kuzeye gönderdi. General, Hayaşa ordusunu yenmeyi başardı. Ancak bu güce son darbeyi vuramamıştı. Zafer haberini alan ve seferi tamamlamak isteyen Murşili II., Nuvanzaş ve diğer komutanları ile buluştu ancak, kışın yaklaşması nedeniyle seferi tamamlayamadı.

Kış Ankuva'da geçiren Murşili II., ilkbaharla birlikte yeniden sefer hazırlıklarına başladı ve ordusuyla adı daha önce kaynaklarda geçmeyen muhtemelen yeni kurulmuş olan Ingalava şehrinde buluştu. Topladığı büyük gücü Hayaşa üzerine gönderdi. Aripşa (Giresun) ve Dukkamma (Şebinkarahisar) hariç diğer şehirler çekildiler. Murşili II. önce Aripşa'yla ilgilendi. Nitekim Aripşa şehri mücadeleyi kaybettiği gibi çok ağır bir şekilde yağmalandı. Aripşalıların bu hezimetini üzerine Dukkammalılar da şehirlerinin yağmalanmamasına karşın teslim oldular.¹⁶⁶

Hitit kralı bu başarısına rağmen Hayaşalıları ortadan kaldırmak istiyordu. Bunu sağlamak amacıyla M.Ö. 1333 senesinde bir sefer düzenledi. Murşili II., istediği sonucu aldıysa da Hayaşalıların tamamen dağıldığını söylemek zordur.

Hayaşa halkının önemli bir kısmı ise Uruatri-Nairi Konfederasyonlarını oluşturan beylikler arasında aranabilir. Nitekim M.Ö. 13. yüzyıldan M.Ö. 9. yüzyıla

¹⁶³ Pehlivan, 1991₁, 62.

¹⁶⁴ Goetze, 1967, 103 – 105.

¹⁶⁵ “Şarabın Uлуу/Efendisi” tanımı, kelime anlamı dışında askeri bir rütbe olarak kullanılmıştır.

¹⁶⁶ Pehlivan, 1991₁, 62 – 66.

kadar devam eden dönemde Zap Suyu'ndan Karadeniz'e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır.¹⁶⁷

3.1.2. Bu Döneme Ait Aydıntepe Yerleşimleri

Bu döneme ait olan Aydıntepe'deki bazı yerleşmeler İlk Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na kadar yerleşim görmüşlerdir. Bunların başlıcaları Mezarlık Tepe ve İncili Höyük'tür. Ünsal, yapmış olduğu incelemelerde, Mezarlık Höyük'te ele geçirdiği buluntuların bazılarını İlk Tunç Çağı'na bazılarını da Erken Demir Çağı'na tarihlendirirken İncili Höyük'te bulunan keramiklerin çoğunu, Erken Demir Çağı'na tarihlendirmiştir. Bu yerleşmelerden İncili Höyük, Aydıntepe İlçesine 5 km. mesafede ve İncili Köyünün 1 km. güneydoğusundadır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük, 1550 m. yükseltidedir. Höyüğün hemen hemen her tarafında tarım yapılmaktadır. Ayrıca bu faaliyetler höyüğe doğru ilerlemektedir. Gerçek yükseltisini kaybeden höyükte özellikle üst kısımlarda kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Keramik buluntuların büyük bir kısmı Erken Demir Çağı'na aittir.¹⁶⁸

Yine Bayburt'taki bazı yerleşmeler de Aydıntepe'nin bu dönemine ışık tutabilecek niteliktedir. Bunlar arasında Kalkolitik Çağı'da da yerleşme görmüş olan Çimentepe ve Taşkesen Yerleşim Alanı en önemlileridir.

3.2. Urartu Hakimiyetinde Aydıntepe ve Çevresi

Bu dönemde Asurlular yeniden Ön Asya'da kendilerini gösterme fırsatı bulmuşlar ve Doğu Anadolu'nun doğal kaynaklarını sömürmeyi hedeflemişlerdir.¹⁶⁹

Bu amaç doğrultusunda hareket eden Salmanassar I., tahta çıktığı yıl, Asur Devleti'ni tanımayan Uruatri Ülkesine sefer düzenlediğinden bahseder. Kayıtlarda ilk kez adı geçen Uruatri Ülkesi'yle ilgili şu bilgiler verilmektedir:

¹⁶⁷ Pehlivan, 1991, 68.

¹⁶⁸ Ünsal, 2006, 187 – 188.

¹⁶⁹ Doğu Anadolu'nun yeraltı zenginlikleri arasında bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin yanısıra altın ve gümüş de bulunmaktadır. Asur krallarının bu bölgeden öncelikle elde etmek istedikleri demirdir. Güçlü bir devlet olabilmek ve idareyi elde tutabilmek için demirden yapılmış silahlara ihtiyaç duyulmaktaydı; bk. Harita 2. Nitekim Maxwell-Hyslop, Salmanassar I.'dan itibaren, Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının yaşadığı bölgeye Asur akınlarının düzenlenmesini bölgedeki zengin demir yataklarına bağlamaktadır. K. R., Maxwell-Hyslop; "Assyrian Sources of Iron A Preliminary Survey of Historical and Geographical Evidence", *IRAQ XXXVI*, 1974, 140 vd.

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve Assur’a ve yüce tanrılarına ellerimi yukarıya kaldırarak dua ettim, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri, Zingun ülkelerini, güçleri ile birlikte (bu) sekiz ülkeyi fethettim. Elli bir kentini ele geçirdim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Uruatri ülkesinin tümünü üç günde Tanrım Assur’un ayakları önünde dize getirdim. Genç adamlarını seçtim ve benden korkmaları ve hizmet vermeleri için alıkoydum. Dağlık bölgeye ödemeleri için ağır vergiler koydum...”¹⁷⁰

Salmanassar’ın bu kayıtlarında geçen Uruatri ifadesi, Doğu Anadolu’daki ilk siyasi örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Salmanassar I.’dan sonra kaynaklarda otuz yıl boyunca hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yeni bilgiler, Tukulti-Ninurta I.’nın (M.Ö. 1244 – 1208) ilk yılındaki kayıtlarda “Nairi ülkeleri” tanımı ile karşımıza çıkar.¹⁷¹ Nairi ülkeleri ile ilgili bilgiler, Asur şehrindeki bir sarayın yeniden inşasını gösteren yazıtta;

“...Nairi ülkelerinin 43kralı savaşmak için yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çaylarını ve derelerini sel haline getirdim...”¹⁷²

şeklinde ifade edilmektedir.

Asur yazıtlarında bahsedilen konfederasyonların, birleşik hareket etme arzularının artması, merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. M.Ö. 9. yüzyılda konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti’ni oluşturmuşlardır.¹⁷³

¹⁷⁰ Altan, Çilingiroğlu; *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, 16.; Pehlivan, 1984, 77.; Mahmut, Pehlivan, 1991₂, *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum, 23.; Ünsal, 2006, 129.

¹⁷¹ Nairi ülkeleri hakkında bk. B. B., Piotrovskii; *IL Regno Di Van Urartu*, Roma, 1966, 58 – 62.; B. B., Piotrovskii; *Urartu*, Geneva, 1969, 43 – 44.; Salvini, M.; *Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Di Urartu*, Roma, 1967, 14, 16 – 17.; M., Munn-Rankin; “Assyrian Military Power, 1300 – 1200 B.C.”, *CAH II/2*, 1973, 279.; Oktay, Belli; “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, 1982₁, 150.; Altan, Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Bornova – İzmir, 1984, 39 – 40.; Altan, Çilingiroğlu; *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994, 6 vd.

¹⁷² Belli, 1982₁, 150.; Pehlivan, 1991₂, 23 – 24; Pehlivan, 1984, 77 – 78.;

¹⁷³ Piotrovskii, 1969, 45.; Salvini, 1967, 79 vd.; Tarhan, 1982, 81 vd.; M. T., Tarhan; “The Structure of The Urartian State”, *AnAr 9*, İstanbul, 1983, 296 vd.; M. T., Tarhan; “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, *TTKong. 9*, Ankara, 1986, 286.

Urartu Devleti için merkezi sisteme yönelik ilk organizasyonlar Lutipri/Lapturi döneminde başlamıştır.¹⁷⁴

Lutipri (M.Ö. 880 – 860) devri olaylarıyla ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Asur kralı Asur Nasirpal II.'in (M.Ö. 883 – 859) ikinci saltanat yılı yazıtlarından anlaşıldığına göre Asur'a vergi vermek ve bu verginin ulaştırılmasını üstlenmek zorunda kalmıştır. Bu olay, yazıtta şöyle ifade edilmektedir:

“...Tuşha şehrinde kaldığım sırada... Nirdun ülkesinden Tubisi'nin oğlu Lapturi'den ve aynı ülkenin içinde bulunan Urume ülkesinden tribut aldım ve Nairi ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını ve bakır kapları, davarları, koyunları ve şarabı onların tributu olarak kabul ettim. Nairi ülkelerini bunu taşımakla yükümlü kıldım...”¹⁷⁵

Lutipri'den sonra Urartu tahtına Aramu/Arame (M.Ö. 860 – 840) geçmiştir. Bu kral ile ilgili bilgilerimiz Asur kralı Salmanassar III.'in (M.Ö. 858 – 824) sefer kayıtlarından ibarettir.

“...krallığının başlangıcında, saltanatımın ilk yılında... Hubuşkia'dan hareket ettim. Sugunia'ya Urartulu Arame'nin krali şehrine yaklaştım. Şehre hücum ettim ve ele geçirdim. Savaşçıların çoğunu kılıçtan geçirdim. Ganimetlerini topladım. Şehrinin önünde kesilmiş başlardan bir sütun yaptım. Civardaki on dört şehri ateşle yaktım. Sugunia'dan hareket ettim. Nairi ülkesinin denizine ulaştım ve tanrılarımı kurban kestim...”¹⁷⁶

Asur kralı Salmanassar III.'in, Sugunia'yı yağmalamasından yaklaşık iki yıl sonra Urartu kralı Arame, yeni bir kent kurmuştur. Bu aynı zamanda Urartu'nun yeniden toparlanmaya başladığının da bir göstergesidir. Ancak kısa süre sonra Asur kralı yeni bir sefer düzenlemiştir. Bu olaylar M.Ö. 856 yılı kayıtlarında şöyle yer almaktadır:

“...Daiaeni ülkesinden hareket ettim ve Urartulu Aramu'nun krali şehri olan Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, güçlü silahlarımla ve dehşetli savaşımla karşılaşınca korktu ve şehri terk edip, Adduri dağına çıktı. Onun peşinden dağa tırmandım ve dağlarda dehşetli bir savaş verdim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim,

¹⁷⁴ Tarhan, 1982, 81.; UKN, G. A., Melikishvili; *Urartskie Klioobraznyne Nadpisi*, Moskova, 1960, 1 – 3.

¹⁷⁵ LAR I, 461.

¹⁷⁶ LAR I, 589.

sanki Adad gibi, onların üzerlerine dehşet yağdırdım ve dağı, yün boyar gibi, onların kanı ile boyadım. Onun ordugâhını ele geçirdim. Arabalarını, süvarilerini, atlarını, katırlarını, eşeklerini, mallarını, eşyalarını, ganimetlerini dağlardan aşağıya indirdim. Aramu hayatını kurtarmak için dağın erişilmez bir zirvesine tırmandı. Bütün gücümle, vahşi bir boğa gibi, ülkesine saldırıp, onun şehirlerini harabeye çevirdim. Arzaşku ile birlikte, çevresindeki şehirleri yerle bir ettim ve ateşle yaktım. Şehir kapısının önüne kesilmiş başları yığdım. Daha sonra genç erkeklerini ve genç kadınlarını, bu yığınların etrafında, kümelerle kazıklatarak öldürdüm...”¹⁷⁷

Salmanassar III.’ın yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Urartu’da merkezi devlet olma yolundaki ilk adımlar, Arame döneminde atılmıştır. Zira bu kralla birlikte Urartu krallığı tek önderin yönetimi altında örgütlenmeye başlamıştır.¹⁷⁸

Arame’den sonra Urartu krallığına Sarduri I.’nin geçtiğini kendi ifadelerinden ve yine Salmanassar III.’ın kayıtlarından takip etmekteyiz. Sarduri I. (M.Ö. 840 – 830), gerçek anlamda Urartu Devleti’ni kurmuş ve başkenti de Tuşpa’ya (Van) taşımıştır.

Asur dilinde yazılan ve krallığın ilk yazılı belgesi olan Sardurburcu yazıtında kral kendini şöyle ifade etmektedir:

“Büyük kral Lutipri’nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri’nin yazıtı; Ben Lutipri oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri’yim. Ben bu taş blokları Alniunu¹⁷⁹ şehrinden getirdim. Ben bu suru inşa ettim.”¹⁸⁰

Sarduri ismine, Asur kayıtlarında ise Salmanassar III.’ın Urartu üzerine gönderdiği ordunun sefer kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlardaki ifade şöyledir:

“onu ordumun başına getirip Urartu’ya karşı (sefere) gönderdim. O Bit-Zamini ülkesine ve Ammaş’a girdi ve Arsania’yı karşıya geçti. Urartulu Seduri bunu duydu ve

¹⁷⁷ LAR I, 605.

¹⁷⁸ Belli, 1982₁, 151.; Çilingiroğlu, 1984, 13 – 14.; Çilingiroğlu, 1994, 29 vd.; Erzen, 1992, 27.

¹⁷⁹ Yazıtta geçen Alniunu kentinin konumu için bk. Belli, 1982₁, 153 – 154.; Oktay, Belli; “Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi”, *AnAr VIII*, İstanbul, 1982₂, 115 vd.

¹⁸⁰ Çilingiroğlu, 1994, 38.; Belli, 1982₁, 152.; Tarhan, 1982, 82.; UKN, 1 – 3.; Erzen, 1992, 27.

çok sayıdaki askerinin gücüne güvendi. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. O'nunla savaştım ve mağlup ettim. Geniş ovalarını savaşçıların cesetleriyle doldurdum.”¹⁸¹

Sarduri I.'nin başa gelmesiyle krallık Asur ile mücadele edebilecek tek devlet haline gelmiştir. Kayıtlardan da anlaşıldığı kadarıyla Sarduri I. döneminde Urartu egemenliği güneyde Musasir ülkesinin sınırlarına kadar ulaşmıştır.¹⁸²

Sarduri I.'den sonra İşpuini'nin tahta geçtiği bilinmekle beraber hangi yıllarda hüküm sürdüğü kesin değildir. İşpuini kendisinden önceki politikaları devam ettirmiş, bayındırlık faaliyetlerini artırmış ve başkente yakın bölgelerde yeni kaleler inşa ettirmiştir.¹⁸³

Urartu kralı İşpuini tahta çıktıktan kısa bir süre sonra ise oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Bu Urartu tarihinde görülen ilk ve tek ortak hükümdarlıktır.¹⁸⁴

3.2.1. Daiaeni/Diauehi Krallığı

M.Ö. I. binden biraz önce bölgede dağınık halde yaşayan, Asur kaynaklarında adına rastladığımız, belki de o dönemde Doğu Anadolu'daki diğer beylikler arasında en zengin ve en güçlü olanı Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirilen ve kuzey sınırı Çoruh Havzası'na dayana Daiaeni/Diauehi'dir.¹⁸⁵

Araştırma sahamızı ilgilendiren en ayrıntılı yazıtlara ve bu ülkeden bahseden ilk kayıtlara Asur kralı Tiglat-Pileser I. (M.Ö. 1115 – 1077) döneminde rastlanır.

Yeni kral Asur'daki Anu-Adad Tapınağı'nın köşesine yerleştirilmiş dört kil prizmadan oluşan Prizm Yazıtı'nda Nairi ülkesinin yirmi üç kralına karşı mücadele ettiğine dikkat çekerek şunları ifade etmektedir:

“...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan geçtim. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... On altı büyük dağı savaş arabalarımla aştım. Oradaki ülkeye ulaşmak için iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat Nehri'ni geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin yirmi üç kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını alarak savaşa katıldılar. Korkunç silahlarımın bütün

¹⁸¹ LAR I, 584.; Çilingiroğlu, 1994, 38.

¹⁸² Çilingiroğlu, 1994, 41.

¹⁸³ Ünsal, 2006, 138.

¹⁸⁴ Ünsal, 2006, 139.

¹⁸⁵ Bu ülke Asur kaynaklarında Daiaeni, Urartu kaynaklarında ise Diauehi olarak geçmektedir.

şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim... Silahla donatılmış yüz yirmi savaş arabalarını savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin altmış kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı..."¹⁸⁶

Yine Tiglat-Pileser I., krallığının üçüncü yılında yaptığı seferlerden bahsederken Daiaeni kralını esir aldığından bahseder.

"...Daiaeni kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. O'nu esir ettim ve Asur'a götürdüm. Nairi'nin geniş arazisini idarem altına aldım..."¹⁸⁷

Tiglat-Pileser I., Daiaeni ile ilgili tüm yazıtlarında bu yerin, Nairi ülkesinin en son kısmında olduğunu belirtir.¹⁸⁸

Nitekim Urartu'nun kuruluş yıllarına rastlayan Salmanassar III.'ün bölgeye seferleri kayıtlarda etraflıca anlatılırken Daiaeni, Fırat'ın kaynak bölgesinde yani Urartu'nun kuzeydoğusuna düşen topraklarda gösterilir. Daha da önemlisi Daiaeni/Diauehi'den bahseden Urartu yazıtları, Hasankale – Horasan – Sarıkamış arasındaki sahada tespit edilmiştir.¹⁸⁹

a. Krallığın Konumu

Asur kaynaklarında Daiaeni, Urartu kaynaklarında ise Diauehi adlarıyla anılan krallığın konumu hakkında çeşitli görüşler mevcuttur.

Öncelikle bu mesele iki ayrı açıdan değerlendirilmelidir. Birincisi, Asur ve Urartu kaynaklarında yer alan isimlerin aynı yer olup olmadığı; ikincisi ise bu isimler ayrı ayrı incelendiğinde Asur ve Urartu'daki konumlarının nasıl olduğudur.

Asur kaynakları Daiaeni'den bahsederken, burasının Nairi ülkelerinin kuzeyinde bulunduğunu ve Asur'a en uzak nokta olduğunu gösterirler. Asur kralı Salmanassar III., hüküm sürdüğü dönemde bu ülkeye kadar iki kez sefer düzenlemiştir. Bu seferlerinin

¹⁸⁶ LAR I, 236.; Pehlivan, 1991₂, 25.; Yazıtta geçen "Yukarı Deniz" ifadesi, bilim adamlarınca Van Gölü olarak belirtilmiştir. bk. Piotrovskii, 1969, 44 – 45.; Belli, 1982₁, 150.; Çilingiroğlu, 1994, 11.; Erzen, 1992, 25.

¹⁸⁷ LAR I, 237.

¹⁸⁸ LAR I, 236 – 237, 270, 301, 319.; Seferlerle ilgili inceleme ve yorumlar için bk. Piotrovskii, 1966, 59 – 60.; Salvini, 1967, 22, 51 – 54.; C. A., Burney; "A First Season of Excavations at The Urartian Citadel of Kayalidere", *AS XVI*, 1966, 58 vd.; D. J., Wiseman; "Assyria and Babylonia, c. 1200 – 1000 B. C.", *CAH III/2*, 1973, 459 vd.

¹⁸⁹ Pehlivan, 1984, 79.; Pehlivan, 1991₂, 27, 333.

ilkinde Daiaeni'yi her şeyiyle zapt ettiğini ikincisinde ise Fırat'ın kaynağına kadar ilerlediğini kaydeder.¹⁹⁰

Urartu kaynaklarında ise Diauehi ismiyle Urartu krallarından Menua ve Argiştı I.'nin yazıtlarında karşılaşırız. Bu kayıtlarda burası, Karasu'nun kaynak bölgesini de sınırları içerisine alan bir ülke ya da beylik olarak karşımıza çıkar.¹⁹¹

İşte birçok bilim adamı, bu krallığın yayılım alanını, iki devletin kayıtlarında bulunan ifadeler ve bu ülkenin olası sınırlarında yer alan yerleşmelerden elde edilen bulguların ışığında belirlemeye çalışmıştır.

Melikisvili, M.Ö. II. bin yılın sonlarından Urartu krallığının kurulduğu tarihe kadar, Asur saldırılarına karşı koyabilen en büyük gücün Diauehi krallığı olduğunu ifade etmiştir. Asur ve Urartu kaynaklarında farklı isimlerle anılan krallığın aynı yer olduğunu savunarak bir sayan Melikisvili, Diauehi'yi Yukarı Fırat yani Karasu'nun kaynak bölgesi ve Erzurum ile Gürcistan arasındaki bölgeye yerleştirir.¹⁹²

Diakonoff – Kashkai de Melikisvili ile aynı görüşü paylaşır ve Çoruh Havzası ile Fırat'ın kaynak kesimi arasındaki toprakları buranın konumu için önerirler.¹⁹³

Russell, Asur ve Urartu kaynaklarında anlatılan yerlerin aynı sınırı paylaşmasına ve Tiglat-Pileser I.'in Yoncalı yazıtında verdiği coğrafi bilgilere dayanarak Diauehi ve Daiaeni'nin Fırat'ın kaynak bölgesinde aranması gerektiğini ifade eder.¹⁹⁴

Burney ise önceleri Daiaeni'yi Yoncalı yazıtına yakın bölgeye, Bulanık – Malazgirt ovasına lokalize ederek farklı bir öneri sunar.¹⁹⁵ Ancak daha sonra Daiaeni'nin sınırlarını, Erzincan – Erzurum ovalarından Doğu Karadeniz Dağları'nın eteklerine kadar uzanan geniş bir alana yayar. Ayrıca ona göre Aşkale – Tercan arası çekirdek Diauehi ülkesidir. Erzurum'un batısındaki Hasankale ovası da bu ülkenin sınırlarına katılmalıdır.¹⁹⁶

¹⁹⁰ LAR I, 605, 662.

¹⁹¹ UKN, 36, 37, 68, 69, 127, 128.

¹⁹² Pehlivan, 1991², 28, dpn. 14.

¹⁹³ I. M., Diakonoff, M. Kashkai; *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden, 1981, 25 – 26.

¹⁹⁴ H. F., Russell; "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and The Historical Geography of Eastern Anatolia According to The Assyrian Sources", *AS XXXIV*, 1984, 186 – 187.

¹⁹⁵ Burney, 1966, 50 vd.

¹⁹⁶ Burney – Lang, 1971, 136, 138.

Herzfeld, Daiaeni ve Diauehi'nin lokalizasyonunu Çoruh Nehri'nin kollarından birini oluşturan Oltu Çayı ve çevresine yaparken; Meyer, Daiaeni'nin sınırlarını biraz daha genişleterek Karadeniz'e kadar ulaştırır.¹⁹⁷

Piotrovskii de benzer önerilerden biriyle karşımıza çıkarak Diauehi'yi, Dicle Nehri'nin kaynaklarından Çoruh Havzası'na kadar olan coğrafi alana yerleştirir.¹⁹⁸

Son olarak Pehlivan ise bu ülkenin sınırlarını Aşkale ve Sarıkamış arasına yerleştirirken merkezi topraklarının Erzurum ve çevresi olabileceğini; ayrıca zaman içerisinde kuzeyde Çoruh Havzası güneyde de Varto – Muş civarına kadar genişlemiş olabileceğini belirtir.¹⁹⁹

Biz de tüm bu değerlendirmeleri göz önünde bulundurarak Diauehi ülkesinin Erzurum ve çevresinde bulunduğu ve zamanla araştırma sahamızın da içinde yer aldığı Çoruh Havzası'nı da etkisi altına aldığı görüşündeyiz. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Daiaeni ve Diauehi isimlerinin iki farklı dilde yazılmıştır. Bundan dolayı aynı yerin iki farklı dilde farklı şekillerde telaffuz edilmesi ve yazılması doğaldır.

b. Urartu ve Diauehi/Daiaeni Krallığı Arasındaki Siyasi İlişkiler

İşpuni döneminde askeri, mimari ve kültürel alanlarda gelişme gösteren Urartu Krallığı, Menua ve Argiştı I. dönemlerinde Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği haline gelmiştir. Buna bağlı olarak artan doğal kaynak ve insan gücünü karşılamak ve ülke bütünlüğünü bozabilecek saldırıları önlemek için bazı askeri önlemler alınmıştır. Önce Tuşpa'ya ulaşan yollar kontrol altına alındı. Ardından yaptırılan kale ve garnizonlarla, güneydoğu ve kuzey istikametlerine sistemli seferler düzenlendi.²⁰⁰

M.Ö. 9. yüzyıl sonlarında, Urartuların Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz'e ulaşmalarını engelleyen Diauehi üzerine de iki önemli sefer düzenlendiği bilinmektedir. Bu seferlerden ilki Menua döneminde gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılarını Yazılıtaş²⁰¹ ve Zivin²⁰² yazıtlarından öğrendiğimiz seferde Menua, Diauehi'nin başkenti Şaşılı'yı ele geçirmiş ve kralı Utupurşini'yi²⁰³ esir alarak önemli miktarda tribut almıştır. Menua

¹⁹⁷ Pehlivan, 1991₂, 30, dpn. 21 – 22.

¹⁹⁸ Piotrovskii, 1966, 38.; Piotrovskii, 1969, 43.

¹⁹⁹ Pehlivan, 1984, 85.; Pehlivan, 1991₂, 31.; Pehlivan, 1994, 333.

²⁰⁰ Ünsal, 2006, 157.; Pehlivan, 1991₂, 33 – 34.

²⁰¹ UKN, 36.

²⁰² UKN, 37.

²⁰³ Utupurşini ve Diauehi'nin başkenti Şaşılı için bk. G. A., Melikishvili; "Diauehi", *VDI 34/4*, 1950, 31 vd.; G. A., Melikishvili; *Die Urartische Sprache*, Rome, 1971, 37, 44.

daha sonra seferini, Diauehi'ye bağlı Şeşeti Ülkesi'nin²⁰⁴ sınırında yer alan Zua²⁰⁵ şehrinde tamamlamıştır.²⁰⁶

Argiştı I. de tahta çıktığı yıllarda Diauehi üzerinde kesin bir kontrol sağlayabilmek için iki sefer düzenlemiştir.²⁰⁷ Önce Şaşilu'yu ele geçirmiş, daha sonra Zua'ya yönelmiştir. Argiştı I., büyük ihtimalle ikinci seferini bir sonraki dönemde yapmıştır. Muhtemelen bu sefer sonrasında Diauehi'yi bütünüyle Urartu'ya katmıştır. Çünkü Argiştı I.'yi izleyen dönem sonrasında yazılı kaynaklarda Diauehi adına rastlanılamamaktadır. Urartu'nun M.Ö. 585 civarında yıkılmasıyla yeniden eski hayat tarzına kavuşmuş olsa dahi bu durum Diauehi'ye bir avantaj sağlamamıştır. Çünkü Ksenophon, M.Ö. 401 – 400 tarihlerinde buradan geçerken ne Urartu ne bu krallık ne de merkezi bir birliğin varlığından bahsetmektedir.²⁰⁸

3.2.2. Aydıntepe Demir Çağı Yerleşmeleri

Bu dönemde Aydıntepe'de başta Aydıntepe (Hart) Kalesi olmak üzere, Mezarlık Tepe Höyük, İncili Höyük ve Çayırköprü Yerleşim Alanı bulunmaktadır.

Aydıntepe Kalesi, Aydıntepe ilçe merkezinin yaklaşık 7 km. kuzeybatısında, 2200 m. yükseltide yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu kale, oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Soğanlı Dağları'nın yamaçlarında, verimli Aydıntepe Ovası'na tamamen hâkim bir konumdadır. Özelliğini büyük ölçüde kaybetmiş olan kalenin hemen güneyinde tamamen tahrip olmuş mimari kalıntılara ve duvar yıkıntıları olarak değerlendirilebileceğimiz izlere rastlanmıştır. Ancak bu alandaki kalıntıların son derece tahrip olmasından dolayı duvar yapısı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Kayalık bir alanda kurulan kalenin girişi, güneyinin uçurum olmasından dolayı kuzeyinden verilmiştir. Keramik buluntularına rastlanılmayan kalenin yaklaşık 200 m. kuzeyinde doğal bir yeraltı su kaynağı bulunmaktadır. Kalenin Bayburt – Aydıntepe – Trabzon yayla yolu üzerinde bulunması buranın önemini artırmaktadır. Ayrıca, burası Urartu döneminde de kısmen yerleşim görmüştür.²⁰⁹

²⁰⁴ Diakonoff – Kashkai'ye göre burası muhtemelen Artvin'in Şavşat ilçesidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Diakonoff – Kashkai, 1981, 81.

²⁰⁵ Konumu için bk. Diakonoff – Kashkai, 1981, 118 – 119.; Kayıtlarda geçtiği yer için bk. UKN, 36.

²⁰⁶ Ünsal, 2006, 158.; Pehlivan, 1991₂, 34.

²⁰⁷ UKN, 128.

²⁰⁸ Ünsal, 2006, 159.; Pehlivan, 1991₂, 36 – 37.

²⁰⁹ Lehmann-Haupt, 1931, 719.; Veli, Sevin; *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, 106.; Ünsal, 2006, 171 – 172.

İncili Höyük, Aydıntepe İlçesine 5 km. mesafede ve İncili Köyünün 1 km. güneydoğusundadır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük, 1550 m. yükseltidedir. Höyüğün hemen hemen her tarafında tarım yapılmaktadır. Ayrıca bu faaliyetler höyüğe doğru ilerlemektedir. Gerçek yükseltisini kaybeden höyükte özellikle üst kısımlarda kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Keramik buluntuların büyük bir kısmı Erken Demir Çağa aittir.²¹⁰

Çayırköprü ise Aydıntepe'ye 6 km. uzaklıktaki Çayırköprü Köyünün 1 km. güneyindedir. Alan 1500 m. yükseltidedir. Oldukça geniş bir sahaya sahip olan yerleşim alanı doğu-batı doğrultuludur. Bölgedeki tüm yerleşmeleri tehdit eden tarımsal faaliyetler, bu alanın da tamamen tarım alanı olmasına sebep olmuştur. Yerleşim alanında az miktarda Demir Çağı ve sonrasına ait keramik buluntularına rastlanmıştır.²¹¹

Ayrıca Bayburt'taki yerleşmeler de Aydıntepe'nin bu dönemine ilişkin fikir yürütmeye uygun olmaları açısından önemlidir. Bunların arasında ise Kapılı Kalesi, Akşar, Mutlu, Çorak Köy Höyüğü, Çiftetaş, Yazıbaşı, Tepetarla, Yedigözel Höyük bulunmaktadır.

Kapılı Kalesi, Bayburt'a 42 km., Demirözü ilçesine 12 km. uzaklıktaki Yazıbaşı Köyünün 1 km. kadar kuzeybatısında, Yazıbaşı Köyü ile Beşpınar Beldesi arasında, köy yolunun sağında oldukça yüksek bir noktada yer almaktadır. Kale, 2100 m. yüksekliğe sahiptir. Ovadan da 340 m. yüksekliğe konuşturulmuştur. Kuzey-güney doğrultulu kaleyi çevreleyen tüm duvarlar yıkılmıştır. Ancak kalenin ortasında mimari yapıyı ortaya çıkarabilecek nitelikte duvar kalıntıları mevcuttur. Bu kalıntılara göre duvar, kuru duvar tekniği ile yapılmıştır ve büyük bir olasılıkla gözetleme amaçlı kullanılan bir yapının kalıntılarıdır. Gözetleme kulesi olarak niteleyebileceğimiz bu alanda kaçak kazı yapılmış olduğu görülmektedir. Bu duvar yapıları Demir Çağ özellikleri göstermektedir. Bulunan çeşitli dönemlere ait birkaç parça keramik kaleye yakın eteklerde bulunmuştur.²¹²

Bayburt'a 24 km. uzaklıktaki Akşar Höyük, 1650 m. yükseklikte ve Akşar Beldesinin hemen güneydoğusunda yer almaktadır. Höyüğün hemen kuzeyinden Bayburt – Gümüşhane karayolu geçmektedir. Bölgedeki diğer höyükler arasında en

²¹⁰ Ünsal, 2006, 188.

²¹¹ Ünsal, 2006, 193.

²¹² Ünsal, 2006, 170 – 171.

fazla tahrip edilenidir. Doğu- batı doğrultulu höyüğün hemen hemen yarısı günümüzde tarla olarak kullanıldığı için boyutunu çıkarmak mümkün değildir. Ayrıca Bayburt – Gümüşhane – Trabzon yolunun güneye kaydırılması da höyükte yapılan bir başka tahribattır. Keramik buluntuları bakımından zengin olarak değerlendirilebileceğimiz höyükte Demir Çağı ve Geç Dönem Roma keramikleri bulunmaktadır.²¹³

Mutlu Höyük, Bayburt'a 10 km. mesafedeki Mutlu Köyünün 2 km. kadar güneyinde ve 1840 m. yükseltide yer almaktadır. Bayburt bölgesinde tespit edilen diğer höyüklerle nazaran oldukça yüksekte bulunmaktadır. Höyüğün hemen batısından Karadere akmaktadır. Üst kısımlarında kaçak kazı izleri mevcuttur. 40x35x10 m. ebatlarındaki höyük, ovoid 140 m. yüksekten konumlanmıştır. Höyüğün doğu etekleri tarım arazileri ile kaplıdır. Oldukça yüksek bir yerde olması sebebiyle bugüne dek çok iyi durumda kalmıştır. Höyükten mat kırmızı renkte Demir Çağı keramikleri toplanmıştır.²¹⁴

Çorak Köy Höyüğü, Bayburt'a 25 km. uzaklıktaki Çorak Köyünün hemen içindedir. 1650 m. yükseltide höyüğün hemen kuzeyinden Bayburt – Köse karayolu geçmektedir. Höyük köy merkezinde yer aldığından köy yerleşimi höyüğe doğru gelişmekte ve höyüğün üzerinde yeni yapılanmalar görülmektedir. Höyükten Demir Çağ keramikleri elde edilmiştir. Sagona'ya göre bu höyük, bölgedeki büyük höyükler arasındadır.²¹⁵

Bayburt'a 27 km. ve Demirözü'ne 3 km. kadar mesafede olan Çifttaş Köyünün yaklaşık 1 km. güneyinde yer alan Çifttaş Höyük, 1680 m. yükseltide ve Çayır yolu ve Çifttaş köylerini birbirine bağlayan yolun sağında bulunmaktadır. 30x25x15 m. ebatlarındaki höyüğün üst kısmında üç adet kaçak kazı çukuru tespit edildiği gibi sıra taşlardan oluşan temel izlerine de rastlanmıştır. Höyükte Demir Çağ keramikleri bulunmuştur. Çayır yolu höyükle çok yakın bir alanda yer almalarının sonucu olarak aynı döneme tarihlenebilir.²¹⁶

Yazıbaşı Höyük, Bayburt'a 42 km., Demirözü İlçesine 12 km. uzaklıktaki höyük, Yazıbaşı Köyünün hemen doğusunda yer almaktadır ve köyün höyüğe doğru iskânının ilerlediği gözlemlenmektedir. 1800 m. yükseltide ve 20x30x10 m.

²¹³ Sagona, 1993, 263, Fig. 6.; Parker, 1999, Fig. 3.; Ünsal, 2006, 184 – 185.

²¹⁴ Ünsal, 2006, 185 – 186.

²¹⁵ Sagona, 1990, 426.; Parker, 1999, 138, Fig. 3.; Ünsal, 2006, 186.

²¹⁶ Parker, 1999, Fig. 3.; Ünsal, 2006, 186 – 187.

boyutlarında olan höyüğün üst kısmında kaçak kazı çukuru bulunmuştur. Bu kaçak kazıların birinde mimari yapı açığa çıkarılmıştır. Ayrıca bu alanda bir de yangın tabakası mevcuttur. Höyüğün güneyinde yoğun bir şekilde tarım yapılmaktadır. Buradaki keramiklerin bir kısmı Demir Çağı, diğerleri ise Roma dönemine aittir.²¹⁷

Bayburt'a 9 km. uzaklıktaki Tepetarla Köyünün yaklaşık 1 km. güneybatısında bulunan Tepetarla ise, köye ulaşan yolun hemen sağındadır. 1860 m. yükseltide bulunan höyük, 25x15x15 m. ebatlarındadır. Bayburt civarındaki yükseltisi fazla olan höyüklerden biridir. Höyüğün hemen hemen her tarafında tarım yapılmaktadır. Kuzeydoğu ve güneybatısında az da olsa mimari yapıyı yansıtan duvar izlerine rastlanılmıştır. Çoruh Nehri ve Bayburt – İspir karayolu höyüğün yaklaşık 4 km. kadar batısından geçmektedir. Burada Demir Çağı keramikleri elde edilmiştir. Sagona, bu höyüğün buluntuları arasında yer alan bazı aletleri Orta Paleolitik Çağa, yaklaşık M.Ö. 40,000'lere tarihlendirir.²¹⁸

Yedigözüler Höyük ise Bayburt'a 22 km. uzaklıktaki Yedigözüler Köyünün yaklaşık 200 m. kuzeyinde yer almaktadır. Çoruh Nehri'ne yakın höyüklerden biridir. Höyüğün 1 km. kadar kuzeyinden Bayburt – İspir karayolu bunun da 100 m. kuzeyinden Çoruh Nehri geçmektedir. Köy yerleşiminin içinde olması höyüğün tahribatını önemli ölçüde etkilemiş; ayrıca etrafındaki tarım alanları höyüğü tehdit eder boyuta gelmiştir. Üst kısımda kaçak kazı izleri mevcuttur. Ünsal, yaptığı araştırmalarda bulduğu amorf keramikleri Demir Çağa tarihlendirmiş ve höyüğün üzerinin otlarla kaplı olmasının araştırmayı zorlaştırdığını bildirmiştir.²¹⁹

Bunlardan başka Taşkesen Höyük, Büyüktepe, Çimentepe, Çayır yolu, Kalecik, Sancaktepe ve Taşkesen Yerleşim Alanı'nda da bu döneme ait bulgular ele geçirilmiştir.

²¹⁷ Parker bölgedeki Demir Çağı yerleşmelerini arasına bu höyüğü de katmıştır. Parker, 1999, Fig. 3.; Ünsal, 2006, 187.

²¹⁸ Sagona, 1992, 398 – 399.; Demir Çağı yerleşmesi olduğu hakkında bk., Parker, 1999, Fig. 3.; Ünsal, 2006, 187.

²¹⁹ Ünsal, 2006, 190.

IV. BÖLÜM

4. URARTU'DAN ROMA EGEMENLİĞİNİN SONLARINA KADAR AYDINTEPE

Tiglat-Pileser III.'den (M.Ö. 745 – 727) sonra Asur tahtına geçen Sargon II., tahta geçişinden hemen sonra isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria, ve Hamath birliklerini yenilgiye uğratarak Kuzey Suriye'yi itaat altına almıştır.²²⁰

Bu dönemde Urartu'nun kralı olan Rusa I.'nın (M.Ö. 735 – 714) devamlı olarak Batı İran'daki ülkeler ile uğraşmasından rahatsızlık duyan Sargon II., Kuzey Suriye'ye yaptığı bu seferden sonra, Urartu Krallığı'nın Kimmerlerce zora sokulduğu haberini alınca bu fırsatı kaçırmamak için M.Ö. 714'te Urartu üzerine sefere çıkmıştır. Bu hareket, Sargon'un Sekizinci Seferi²²¹ adını taşımaktadır. Sargon II.'un bu seferde Tuşpa'ya yönelmemesi sonucu Urartu yıkılmaktan kurtarmıştır. Ancak gücünü büyük ölçüde kaybeden krallık, kralı Rusa I.'yı da kaybetmiştir.²²²

Rusa I.'dan sonra tahta Arğişti II. (M.Ö. 714 – 685) geçmiştir. Hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız bu kral döneminde de muhtemelen Kimmer tehlikesi ile baş edilmeye çalışılmıştır. Babası Sargon'un yerine geçen Sanherib (M.Ö. 704 – 681) döneminde en büyük tehlike Babil Devleti'dir. Urartu toprakları Asur ile Kimmerler arasında tampon bölge olarak görüldüğü için Asur Devleti bir ölçüde rahattır. Dolayısıyla Urartu Devleti ile fazla uğraşmadığı için bu dönemde Asur kaynaklarında Urartu ismine rastlamak zordur.²²³

Urartu tahtına Arğişti II.'den sonra Rusa II., geçmiştir. Bu kral döneminde politik değişiklikler yapılmış ve göçebe kavimlere düşmanca değil dostça yaklaşmıştır. Urartu'nun ihtiyaç duyduğu insan gücünün sağlanması ve göçebe kavimlerle kurulan iyi ilişkilerin sağlamlaştırılması için bir iskân politikası uygulanmıştır. Mannea bölgesinden

²²⁰ LAR II, 5.

²²¹ LAR II, 40 – 178.; Altan, Çilingiroğlu; “Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *An Ar IV – V*, 1977, 235 – 251.; Çilingiroğlu, 1994, 94 vd.

²²² Rusa I.'nın sefer esnasında öldüğü kesin olmamakla birlikte yenilginin acısı ve Kimmerlerin baskısı sonucu intihar ettiği düşünülmektedir. Bu konu için bk. Çilingiroğlu, 1994, 98.; Piotrovskii, 1969, 125 vd.

²²³ Ünsal, 2006, 161 – 163.

kadınlar, Haliti yöresinden erkekler, Frigya ve Hate ülkelerinden yeni halklar getirilmiştir.²²⁴

Rusa II., bu akılcı politikası sayesinde Kimmerlere yurt vermiş ve onlarla savaşma tehlikesinden kurtarmış ve böylece Kimmerler Urartularla, Asur'a karşı müttefik olmuştur. Bu sırada İskitlerin Anadolu'ya gelmeleri ve Asur sınırına kadar inmeleri de Asur için güç bir durum oluşturmuştur. Ancak Urartu ve Asur devletleri birbiriyle uğraşırken bölgede üçüncü bir güç ortaya çıkmıştır. Bu da daha sonra bu devletleri önemli ölçüde güç durumda bırakacak olan Medler'dir.

Bu yeni güç karşısında Asur ve Urartu devletleri birlikte hareket etmeye çabalamışlardır. Assarhaddon'dan sonra gelen Asurbanipal (M.Ö. 668 – 627) ve Rusa II. arasında inşa edilen barış, Urartu kralı Sarduri III. döneminde de devam etmiştir.²²⁵

Urartu kralının on yıllık hükümdarlığı sırasında herhangi bir başarısına rastlanılmamıştır. Bir müddet Rusa III. ile ortak krallık yapmışlardır. Bundan sonraki dönem hakkında gerek Urartu kaynaklarında gerekse Asur kaynaklarında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmaz. Bunun sonucu olarak M.Ö. 685 ile 585 yılları arasındaki dönem bilinmemektedir.²²⁶

Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir (M.Ö. 609). Bu kayıtlarda İskitlerin Urartu topraklarına kadar ilerledikleri ifade edilmektedir. Buna göre Urartular bu tarihe kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Krallığa son darbeyi ise Medler vurmuştur. Çünkü Med ve Lidya ülkeleri arasında M.Ö. 585'te gerçekleşen Kızılırmak Barışı öncesi bölgeye hareket eden Med orduları, yolları üzerinde bulunan Urartuları ortadan kaldırmışlardır.²²⁷

Urartu Devleti'nin konfederasyon dönemi de düşünülürse, Anadolu'nun tarihinde 600 yıl varlık gösteren Asur Devleti ve göçebe kavimler ile yaptığı mücadelelerle Anadolu'nun tarihinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.²²⁸

Urartu egemenliğinden sonra Aydıntepe'de de tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Kimmer, İskit, Med, Pers, Hellen ve Roma hükümlerliği meydana gelmiştir. Bu

²²⁴ UKN, 278.; Erzen, 1992, 37 vd.

²²⁵ LAR II, 871.; Çilingiroğlu, 1994, 110.

²²⁶ Ünsal, 2006, 166.

²²⁷ Erzen, 1992, 40.; Çilingiroğlu, 1994, 113 – 114.

²²⁸ Ünsal, 2006, 166.

nedenle Urartu ve Roma arasında kalan bu dönemde, Aydıntepe'nin durumu ile bilgiyi Anadolu'da yaşanan gelişmeler ışığında takip edebiliriz.

4.1. Kimmer ve İskit Egemenliği

Bilindiği üzere Anadolu'ya giren Kimmerler, Urartu Krallığı'na önemli derecede zarar vererek Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemişlerdir. Aydıntepe Kalesi'nin de Kimmerler'in geri döneceği endişesi ile Urartu kralı Argiştı II. tarafından yaptırıldığı söylenmektedir.²²⁹

Kimmer akınlarının, tam olarak nerelere kadar gittiği konusunda kesin bir fikir beyan edilmemekle beraber; Tarhan, Kimmerler'in doğuda Trabzon'dan batıda Herakleia Pontika'ya (Karadeniz Ereğlisi) kadar yayıldıklarını ifade etmektedir.²³⁰ Büyük bir ihtimalle Kimmerler'in bu akınları esnasında Aydıntepe ve civarı da yayılım alanına girmiştir.

Kimmerler'den sonra Yakınoğlu'nun tarihi gelişimini etkileyecek olan bir diğer kavim de İskitlerdir. Asur ve Urartululara önemli zayırlar veren İskitler'in ilerleyen zamanlarda, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştikleri görülür.²³¹ Dolayısıyla Aydıntepe'nin İskit yayılımından etkilendiği söylenebilir. Bu konu hakkında Ksenophon, Onbinlerin Dönüşü adlı eserinde şöyle bahsetmektedir;

“...Yunanlılar bu ülkeden çıkınca dört yüz ayak genişliğinde olan Harpasos ırmağının kıyısına vardılar. Sonra Skythen'ler ülkesine girip ovada dört konakta yirmi fersenk aşarak köylere vardılar ve üç gün kalarak erzak sağladılar...”²³²

Sonuç olarak Aydıntepe ve etrafının Kimmer ve İskit yayılımları esnasında bu kavimlerin egemenliği altına girdiği görülmektedir. Özellikle İskitler bölgede varlıklarını uzunca bir süre devam ettirmişlerdir.

²²⁹ Çilingiroğlu, 1994, 99.

²³⁰ M. Taner, Tarhan, 1984, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler” *I. AST*, Ankara, 112 – 113.

²³¹ M. Taner, Tarhan, 1984, 113 – 114.

²³² Ksenophon, IV, VII, 18.

4.2. Med ve Pers Hakimiyeti

İlk kez M.Ö. 843 ve 835 yıllarında Asur kaynaklarında rastlanan ve M.Ö. 612 yıllı civarında Babilliler ve İskitler ile birleşerek, kral Kyaxares liderliğinde Asur İmparatorluğuna son veren Medler, Urartu Devletinin toprakları da dahil olmak üzere tüm Doğu Anadolu'yu kısa zamanda ele geçirip, sınırlarını batıda Halys Irmağı'na (Kızıl Irmak) kadar genişletmiş ve Lidya Krallığı ile karşı karşıya kalmışlardır.²³³

M.Ö. 590 yılında, Halys Irmağı kavsi içinde yapılan ve beş yıl süren Lidya – Med savaşı, M.Ö. 585 yılında bir ateşkesle son buldu. Yapılan antlaşmaya göre, Halys Irmağı iki devlet arasında sınır kabul edildi. Böylelikle tüm Batı Asya, kuzeyde Med, güneyde de Babil olmak üzere iki güç arasında bölündü.²³⁴ Medlerin bu ilerlemeleri göz önüne alınırsa Aydın-tepe'nin de içinde bulunduğu bölgeyi egemenlikleri altına aldıkları görülür.

Bu savaşı Herodotos, şöyle anlatmaktadır;

“...Kyaxares bunları geri istedi, ama Alyattes vermedi. Bu yüzden Lydia’lılarla Med’ler arasında beş yıl süren bir savaş çıktı, sık sık Med’ler Lydia’lıları dövdüler, sık sık da onlar tarafından dövüldüler. Hele bir seferinde tuhaf bir gece savaşına da tutuştular; savaş denk koşullarda sürüyordu ki, altıncı yılda, bir çarpışma sırasında ve ortalığın en çok karışmış olduğu bir anda gündüz, birden yerini karanlığa bıraktı. Bu ışık tutulmasını Miletos’lu Thales, İonya’lılara daha önceden bildirmişti, yılına, gününe kadar. Ama Lydia’lılar ve Med’ler gün ortasında gece olduğunu görünce, çarpışmayı kestiler ve hemen bir anlaşma, bir barış sözleşmesi yaptılar. Kilikia’lı Syennesis ve Babil’li Labynetos’u kendilerine aracı seçtiler. Bunlar, barış yeminlerini getirip götürmektense, iki kralı bir araya getirecek bir evlenme tezgahladılar; Alyattes, kızı Aryenis’i Kyaxares’in oğluna, Astyages’e versin, dediler; zira bağ sağlam olmazsa uzlaşma dayanıksız olur. Bu halklarda yemin Yunanlılarda olduğu gibidir, ayrıca bir de kollarının derisini çizip karşılıklı kanlarını yalarlar...”²³⁵

Kral Astyages (M.Ö. 585 – 550) döneminde Med egemenliği zayıflamaya yüz tutmuştu. Kyros II., önce disiplinli bir ordu kurdu ve bundan sonra Med Kralı

²³³ R. N., Frye, 1984, *The History of Iran*, München, 66 – 69.; Wiesehöfer, J., 2003, *Antik Pers Tarihi*, Çev. M. A. İnci, İstanbul, 19.

²³⁴ Veli, Sevin, 1982, “ Anadolu’da Pers Egemenliği”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 2, 310.

²³⁵ Herodotos, I, 74.

Astyages'e karşı Babillilerle birleşerek isyan etti. Öte yandan Medlerin başkomutanı olan Harpagos'u kendi safına katarak Med ordusunu bozguna uğrattı. Astyages'in tutsak alındığı bu zafer sonunda (M.Ö 550) İran'dan başka Ön Asya Ülkelerini de içine alan ve batıda Halys Irmağı'na kadar uzanan Pers İmparatorluğu kurulmuş oldu.²³⁶

Kyros'un Astyages'i bozguna uğratmasıyla ilgili Heredotos şu bilgileri vermektedir;

“...Kroisos iki yıl acısının üstüne kapandı, oğlunun ölümü ile açılan boşluğun acısını çekiyordu. Sonra Kambyses oğlu Kyros'un Kyaxares oğlu Astyages'i bozguna uğratması ona yasını unutturdu ve Persleri, devletleri gelişip büyük bir güç olmadan önce durdurma düşüncesine bağlandı...”²³⁷

Kyros II., Batı Anadolu da dahil olmak üzere Anadolu'nun büyük bir kısmını ele geçirdi.²³⁸ Bu durumu Thukydides, şöyle anlatmaktadır;

“...Kyros ve muazzam Pers kuvveti, Kroisos'u mağlup ettikten ve Halys ırmağından ta denize kadar olan yerleri çiğnedikten sonra, yürüdü ve kıta karasındaki şehirleri boyunduruk altına aldı...”²³⁹

Pers İmparatorluğu idari örgütlenişinin yetersizliği yüzünden, daha başlangıçta bir birini izleyen ayaklanmalarla bunalırken, Akhaemenid sülalesinin başka bir kolundan olan Darius kendini kral ilan etti. Darius sadece kendinden önceki krallarca meydana getirilen sınırları korumakla kalmadı, bunları genişletip kusursuz bir örgüt kurarak Pers Krallığını dönemin en güçlü devleti haline getirdi. İç barışın sağlanmasından sonra imparatorluğun eski ve genişleyen sınırlar karşısında yetersizleşen idari yapısına son verme işine yöneldi. Bunun için tüm krallığı yirmi vergi bölgesine ayırdı. Bu bölgelerin yanında Kyros II.'un kurduğu satraplık örgütünü de geliştirerek sürdürdü.²⁴⁰ Bu satraplıklardan biri de Doğu Karadeniz Satraplığı'dır. Aydıntepe'nin de sınırları içerisinde bulunduğu bu satraplık, önceleri Muşki ve Tabal denen Moskhi ve Tibarenler ile Makronlar, Mossynoikler ve Mareliler'in yaşamaktaydı.²⁴¹ Heredotos'un ifade ettiğine göre bu satraplık on dokuzuncu hükümet

²³⁶ Sevin, 1982, 311.; R. N., Frye, 1984, 89.

²³⁷ Heredotos, II., 46.

²³⁸ Heredotos, I, 77 – 78.

²³⁹ Thukydides I, *Peleponnesos'lularla Atina'lıların Savaşı I. Kitap*, Çev. H. Demircioğlu, Ankara, 1950, 16.

²⁴⁰ Sevin, 1982, 315.; Frye, 19984, 106; Seton, Lloyd, 1997, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. E. Varinlioğlu, Ankara, 121.

²⁴¹ Veli, Sevin, 1982, 315.

olup, sınırları Ordu ile Trabzon arasında kalan bölgeyi kapsamaktaydı ve bu alanda yaşayan halklar 300 talent gümüş ödemek zorundaydılar.²⁴²

M.Ö. 486'da Darius'un yerine Xerxes geçti. Xerxes, tahta geçişinin ardından M.Ö. 483 yılında Yunanistan'a karşı karadan ve denizden saldırıya geçti. Savaşa katılan birlikler içerisinde Moskhiler, Tibarenler, Makronlar ve Mossynoikler de vardı. Thermophylai geçidine gelen ordu, hiçbir direnişle karşılaşmamasına rağmen daha sonrasında birleşik Atina – Sparta ordularına Platiai önünde yenilgiye uğradı. Bu mağlubiyetten hemen sonra Mykale Yarımadası kıyısına çekilmiş olan Pers donanması tümüyle yakıldı. Bu başarılar üzerine İonia kentleri ayaklandılar ve Pers yanlısı Tiranların son kalıntılarını da devirerek bağımsızlıklarını ilan ettiler.²⁴³

Bu yenilgi Pers'lerin Anadolu'daki hakimiyetlerini bir nebze de olsa zayıflatmış hatta Pers'lerin yıkılışına giden yolu açmıştır diyebiliriz.

4.3. Büyük İskender ve Hellenistik Dönem

Tahta geçişinden sonra Pers'leri yıkmak amacıyla M.Ö. 334 yılında Anadolu'ya geçerek Hellespontos'a doğru yürüyüşe geçen İskender, savaşı kazanmıştır. Pers'leri ağır bir mağlubiyete uğratan İskender, daha sonra Anadolu'nun büyük bir kısmını egemenliği altına almıştır.²⁴⁴ İskender zamanında Doğu Karadeniz'in imparatorluk sınırları içerisinde kalıp kalmadığını gösteren bir delil mevcut değildir. Bu yüzden Aydıntepe'nin de imparatorluğa dahil olduğunu söylemek çok zordur.

Roma işgaline kadar geçen süreçte bir hayli hareketli bir siyasi tarih söz konusudur. Bu dönemin en önemli krallıklarından birisi de Pontos Krallığı'dır. Araştırma sahamızın da içerisinde bulunduğu bu krallığın ismi için de geçen Antik kaynaklarda Pontos denen bu tanım, tüm Karadeniz Kıyıları için kullanılmış; daha sonra ise güney kıylara indirgenmiştir. Hellenistik dönemde bu kıyılardaki kentler Kappadokia olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma zaman içerisinde Pontos olarak kısaltılmıştır.²⁴⁵

²⁴² Heredotos, III, 94.

²⁴³ Sevin, 1982, 319 – 320.

²⁴⁴ Mehmet, Özsait, 1982, “Anadolu'da Hellenistik Dönem”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 2, 1982, 345.

²⁴⁵ Özsait, 1982, 350.; M., Arslan, 2006, “Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *Olbia XIV*, Mersin, 73 – 83.

Kappadokia Persler tarafından ikiye ayrılmıştı. Büyük İskender'in Küçük Asya'yı istila etmesi sırasında Kuzey Kappadokia yani Pontos işgal edilmemişti. Dolayısıyla Pers satrapı Ariarathes, buranın Perdikkas ve Eumenes tarafından ele geçirilmesine kadar kalmıştır. Ancak Perdikkas burayı ele geçirdikten sonra yönetimi Eumenes'e bırakmıştır. Perdikkas'ın seferinden sonra Kuzey Kappadokia'da kurulan Pontos Krallığı'nın başında Mithradates bulunmaktadır. Starbon'dan öğrenebildiğimiz kadarıyla Paflagonya'da Olgassis Dağları'nın güney eteklerindeki bir kale olan Kimiata'yı ele geçirmiş ve topraklarını genişleterek Pontos Krallığı'nı kurmuştur.²⁴⁶ Bosch, Pontus Krallığı'nın kuruluş tarihini M.Ö. 298 olarak vermektedir.²⁴⁷

Özsait'e göre krallığın sınırları, Kuzey Küçük Asya'nın kıyı sıradağlarını, Çoruh Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerden Bartın Çayı'na kadar olan yerleri ve Küçük Asya yaylalarının kuzey bölümlerini kapsar.²⁴⁸ Buradan da anlaşılabileceği gibi krallığın sınırları Aydıntepe'yi de kapsamaktadır. Ancak Aydıntepe'nin Pontos Krallığı'na ne zaman girdiği tam olarak belli değildir. Büyük ihtimalle Gümüşhane ve çevresi gibi Aydıntepe de Pharnakes'in Sinop'u ele geçirmesinden sonra olmalıdır.²⁴⁹

Mithradates'in krallığı esnasında oğlu Ariobarzanes de ordu komutanlığı yapmıştır. Babası'nın M.Ö: 266'da ölümü üzerine Galatlar ile savaşmak zorunda kalmıştır. Ariobarzanes'in yerine de M.Ö: 255'de Mithradates II., geçmiştir. Mithradates II.'in egemenliği zamanında Seleukos ve Lysimakhos'a toprak kaptırılmışsa da krallık, Mithradates II.'in ölümüne kadar ayakta kalabilmeyi başarmıştır.²⁵⁰

Mithradates II.'in M.Ö. 220 yılında ölümü üzerine Mithradates III. (M.Ö. 220 – 185) yönetimi ele almıştır. Bu dönemin olayları hakkında fazla bilgimiz olmadığından dönemin hareketli siyasi olayları hakkında fikir sahibi olunamamıştır. Ancak bu dönemde Pontos'da taraf tutulmayarak toprakların korunduğu anlaşılmaktadır.²⁵¹

²⁴⁶ Özsait, 1982₁, 350.

²⁴⁷ M. E., Bosch, 1943, *Helenizm Tarihinin Anahatları II. Kısım Roma İmparatorluğu'na Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri*, Çev. S. Atlan, İstanbul, 42.

²⁴⁸ Özsait, 1982₁, 350.

²⁴⁹ H., Demircioğlu, 1987, *Roma Tarihi I/1 Menşelerden Akdeniz Havzası'na Hakimiyet Kurulmasına Kadar*, Ankara, 358 – 360.

²⁵⁰ Özsait, 1982₁, 350.; Umar, 2000, 34.; Strabon, XII, III, 11.

²⁵¹ Özsait, 1982₁, 350.

4.4. Roma Hakimiyeti'nde Aydın-tepe

Roma döneminde Aydın-tepe ve çevresi, Pontos Krallığı'nın hakimiyeti altındadır. Bu nedenle Aydın-tepe'nin bu devre ait tarihi gelişimini anlayabilmek için Pontos Krallığı'nın siyasi tarihi ve Roma ile ilişkilerine kısaca değinmek gereklidir.

M.Ö. 190 yılından itibaren Anadolu'da Roma'nın kurduğu yeni bir güç dengesi oluşmaya başlamıştır. Seleukos Krallığı'nın Anadolu'daki yayılımını durdurmak isteyen Roma İmparatorluğu, Anadolu'da yeni bir dönemin başlatmıştır. Önceleri Roma, Anadolu topraklarına yerleşmeyi düşünmemiş, Anadolu'yu kendine yardım eden müttefikleri arasında paylaştırmayı uygun görmüştür.²⁵²

M.Ö: 129 yılına kadar bütün Anadolu, Roma egemenliğine alınmıştır. Roma İmparatorluğu ve Pontos Krallığı arasındaki mücadele de bu yıllarda başlamıştır. Dönemin Pontos kralı Mithridates IV., sınırlarını hem doğuya doğru genişletmiş hem de Paphlagonia kralı Nikomedes III. ile anlaşarak Galatia'yı onunla paylaşmıştır.²⁵³ Ancak daha sonra Kappadokia'nın paylaşılması konusunda anlaşamayınca savaşa girişmişlerdir.²⁵⁴ Pontos kralının bu başarıları Roma İmparatorluğu'nu harekete geçirmiş ve böylece çok uzun sürecek olan Roma – Pontos mücadelesi başlamıştır. Başlangıçta Mithridates, Roma'ya karşı başarılar elde etse de M.Ö. 88 – 85 yılları arasında Miletos'da Romalılarla yaptığı savaşta mağlup olunca Romalılarla anlaşmak zorunda kalmıştır.²⁵⁵ Roma Senatosu tarafından Anadolu'daki kara ordularının başına getirilen Lucinius Lucullus, Mithridates'i bertaraf etmeyi düşünüyorduydu da bunu başaramamıştır. Mithridates, Lucullus'u Niksar taraflarında beklemiş, Romalıların geldiğini duyunca Kelkit Çayı'nı geçerek Lucullus'u yenilgiye uğratmıştır. Ancak Lucullus, Mithridates'in peşini bırakmadığı gibi kendi askerleri de isyan ederek kralın akrabalarından bazılarını öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Mithridates, damadının ülkesine kaçmıştır. Lucullus, yaptığı seferlerle Erivan'ın güneyine kadar ilerleyebilmiş ise de Pontos Krallığı'na tamamen son verememiştir.²⁵⁶

²⁵² Süleyman, Çiğdem, 2007, *Gümüşhane Bölgesi'nin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları I*, (Basımda), Erzurum, 36 – 37.; Özsait, 1982₁, 357.; Bosch, 1943, 95.; Demirci oğlu, 1987, 388 – 389.

²⁵³ Çiğdem, 2007, 37.; Strabon, XII, III, 28.

²⁵⁴ Özsait, 1982₁, 360 – 361.; Umar, 2000, 37.

²⁵⁵ Umar, 1999, 485 – 488.

²⁵⁶ Çiğdem, 2007, 37 -38.; Lloyd, 1997, 206 vd.; Umar, 2000, 50.

Bu arada şunu söylemek gerekir ki Aydıntepe ve etrafı da Roma ve Pontos arasındaki bu mücadeleler esnasında sık sık el değiştirmiş olabilir. Bunun nedeni Aydıntepe'nin önemli bir geçiş noktası olmasıdır.

Lucullus'dan sonra Pontos Krallığı'nı ortadan kaldırma görevi Pompeius Magnus'a verilmiştir.²⁵⁷ Pompeius, Mithridates'i Kelkit Irmağı kenarında yenmiş ve Mithridates de Çoruh/Akampsis Irmağını geçerek Kolkhis'e çekilmiştir.²⁵⁸ Daha sonrasında Pompeius, Kırım'a kadar ilerlediği gibi Mithridates'e yardım eden Tigranes'i de yenerek bütün doğu Anadolu ve Antakya'yı işgal etmiştir.²⁵⁹ Pompeius, Pontos bölgesini, Kolkhis, Trapezus ve Küçük Ermenistan'ı savaşlardaki başarılarından dolayı Galatia'lı Deiotaros'a vermiştir.²⁶⁰ Buradan da anlaşılacağı kadarıyla Aydıntepe ve etrafı da Deiotaros'un eline geçmiştir.

Bu arada Kırırda tekrar saldırmak için hazırlıklar yapan Mithridates M.Ö: 63 yılında ölünce yerine geçen oğlu Pharnakes, bu dönemde Anadolu orduları yöneticisi olan Domitius Calvinus'u Nikopolis/Suşehri'nde yenmiş ve ardından eski Pontos Krallığı'nın topraklarını ele geçirmiştir.²⁶¹ Ancak Pharnakes'in bu başarıları uzun sürmemiş Roma İmparatoru Caesar M.Ö. 47'de Anadolu'ya geçerek Zile civarında Pharnakes'i yenmiştir.²⁶²

Caesar'ın öldürülmesinden sonra başlayan Parth yayılımına karşı, Antonius Parthlar üzerine bir sefer düzenledi ve M.Ö: 36'da Ermenistan'ı ele geçirmeyi başardıysa da sonuç itibariyle bu hareketi başarısızlıkla sonuçlandı.²⁶³ Bu sebepten dolayı Antonius, Parthlarla aralarında bir tampon bölge oluşturması bakımından bazı vassal krallıklar oluşturmuş; Pontos Krallığı'nı Pharnakes II.'in oğlu Darius'a vermiştir.²⁶⁴

Roma – Parth mücadelesi sırasında Antakya'ya kadar gerileyen Roma daha sonra Augustus'un gelip, kaybedilen sancakları geri almasıyla tekrar üstünlük sağladı.²⁶⁵

²⁵⁷ Umar, 1999, 499 – 500.

²⁵⁸ Özsait, 1982₁, 365.

²⁵⁹ Çiğdem, 2007, 38.; Özsait, 1982₁, 365.; Umar, 2000, 52 – 53.; S., Atlán, 1970, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri*, İstanbul, 146.

²⁶⁰ Strabon, XII, III, 13.

²⁶¹ Umar, 2000, 54.

²⁶² Umar, 2000, 56 – 57.; Özsait, 1982₁, 368.; Lloyd, 1997, 224 – 225.

²⁶³ Atlán, 1970, 189 – 191.; Frye, 1984, 235.

²⁶⁴ Çiğdem, 2007, 40.; Özsait, 1982₁, 371.; Frye, 1984, 234.

²⁶⁵ Çiğdem, 2007, 40.; Mehmet, Özsait, 1982₂, “Anadolu'da Roma Egemenliği”, *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 2, 384.; Frye, 1984, 235.

M.Ö. 26'da Augustus'un vassal olarak atadığı Polemon'un ölümü üzerine, karısı Pythodoris Kappadokia kralı Arkhelaos ile evlenir ve böylece Roma eyaletlerinin doğusunda, Roma ile Parthlar arasında Karadeniz sahillerinden başlayan Pontos, Kappadokia, Kommagene, Kilikia ve Trakheia krallıklarının topraklarıyla Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir alanda tampon bölge oluşturmuşlardır.²⁶⁶

M.S. 63 yılında İmparator Nero döneminde Pontos kralı Polemon II.'un ölümü üzerine Pontos toprakları doğrudan Galatia eyaletine bağlanmıştır. Böylece Karadeniz'in güney kıyıları doğrudan doğruya Roma yönetimi altına girmiş, Kommagene ve Küçük Armenia dışında kalan tüm topraklar Roma'ya bağlanmış oldu.²⁶⁷ Yine bu imparator döneminde Trabzon'u Parthlara karşı ikmal üssü olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla Romalılar Anadolu'nun içlerine geçmek için Gümüşhane ve çevresini kullanmışlardır.²⁶⁸ Gümüşhane ili sınırlarında yer alan ve Iustinianus zamanında Sasani tehlikesine karşı onarılan Satala da Romalılarca doğruya yapılacak olan seferler için bir uğrak yeri olarak kullanılmıştır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki yakın olmaları nedeniyle Satala gibi Aydıntepe'nin de Roma seferlerinde kullanıldığı fikrini doğurmaktadır. Procopius Satala'nın onarılması hakkında şunları söylemektedir;

*“...Satala Kenti, eski dönemlerde güvenilmez bir durumda idi. O düşman ülkesinden uzak olmayan bir bölgede konuşlandırıldığı, alçak bir platoda uzandığı ve kulelerle donatılmış birçok tepede olduğu için saldırılara karşı koyabilecek dolambaçlı duvarların gereksinimiyle ayakta durabilmiştir. Kalenin bu uygun doğal çevresine rağmen, başlangıçta kötü bir işçilikle özensiz bir şekilde yapılması dolayısıyla savunması tehlikeli bir konumda idi ve aradan uzun bir zaman geçtiği için duvarları hemen hemen çökmüştü. Ancak İmparator kalenin hepsini yıktı. Onun kule kütesinin güvenliğini temin etmek için yeterli kalınlıkta ve onun etrafında bulunan tepelerin en üst noktasında görülebilecek kadar uzun yeni bir duvar yaptı... O aynı zamanda Satala'ya uzak olmayan Osroene olarak adlandırılan bölgede çok güçlü bir kale de yaptı...”*²⁶⁹

4.5. Aydıntepe'de Bu Döneme Ait Olan Yerleşim Yerleri

²⁶⁶ Çiğdem, 2007, 41.; Özşait, 1982₂, 384.; Umar, 2000, 60.

²⁶⁷ Çiğdem, 2007, 41.; Özşait, 1982₂, 388.; Umar, 1999, 503.

²⁶⁸ Çiğdem, 2007, 41.

²⁶⁹ Procopius, *History of The Wars III*, (English Trans. H. B. Dewing), London, iv, 2 – 5.

Bu döneme ait Aydıntepe’de bulunan yerlerinin başında Çayırköprü, Yukarı Kırzı ve Aydıntepe Yeraltı Şehri gelmektedir.

Çayırköprü Yerleşim Alanı, Aydıntepe’ye 6 km. uzaklıktaki Çayırköprü Köyünün 1 km. güneyindedir. Alan 1500 m. yükseltidedir. Oldukça geniş bir sahaya sahip olan yerleşim alanı doğu-batı doğrultuludur. Bölgedeki tüm yerleşmeleri tehdit eden tarımsal faaliyetler, bu alanın da tamamen tarım alanı olmasına sebep olmuştur. Yerleşim alanında az miktarda Demir Çağı ve sonrasına ait keramik buluntularına rastlanmıştır.²⁷⁰

Aydıntepe’ye 5 km. uzaklıktaki Yukarı Kırzı Köyünün 2,5 km. kuzeydoğusunda 1710 m. yükseltide yer alan Yukarı Kırzı Yerleşim Alanı ise doğudaki Kamışlı Dere yatağına kadar devam etmektedir. Yerleşim alanında değişik dönemlere ait keramik parçalarına ve yapı temel kalıntılarına rastlanmıştır. Her türlü tehlike ve tahribata açık olması ve yol kenarında bulunmasından dolayı kaçak kazılara maruz kalmıştır. Buranın geç dönem yerleşmesi olduğu, yüzeydeki Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait olan keramiklerden anlaşılmaktadır.²⁷¹

Roma dönemini yansıtmaları bakımından önemi çok büyük olan Aydıntepe Yeraltı Şehri de Bayburt’a 20 km. uzaklıktaki Aydıntepe ilçesinin, ilçe merkezinin altındadır. Zeminden 2 m. aşağıda, kayalık zemin içinde, basık kemerli 0,80x1,70 m. boyutunda girişler bulunmaktadır. Bu girişin yaklaşık 5 m. doğusunda söz konusu girişin devamı olduğu düşünülen ikinci bir giriş bulunmaktadır. Doğuda bulunan giriş bir galeriye açılmaktadır. Bu galeriden 50 m. kadar ilerledikten sonra doğuya doğru ikinci bir galeri daha vardır. Bu galeri yaklaşık 100 m. sonra 8x4 m. boyutundaki bir hole açılmaktadır. 3 m. yüksekliğindeki holde, 4x2 m. genişliğinde ve 2,40 m. yüksekliğinde karşılıklı dört oda bulunmaktadır. Hol bitiminden sonra kuzeybatıya açılan koridor 100 m. sonra aynı plan ve ölçülere sahip ikinci bir hole açılmaktadır. Bu holdeki odaların birinde havalandırma boşluğu vardır. Hol bitiminde devam eden koridorda çökme olduğundan daha fazla devam edilememiştir. Bu galerinin içinde her 0,70 m.de bir 0,15x0,20 m. boyutunda kayaya karşılıklı oyulmuş mum veya meşale yakma yerleri görülmüştür. Hol ve odaların içinde de aynı aydınlatma yerlerinin varlığı tespit edilmiştir.

²⁷⁰ Ünsal, 2006, 193.

²⁷¹ Ünsal, 2006, 192 – 193.

M.S. 4 – 5. yüzyıllara tarihlendirilen yeraltı şehrinin, o dönemki bölge halkının, Roma İmparatorluğu’nun dini ve kültürel baskısından kendilerini kurtarmak amacıyla savunma ve saklanmaya yönelik olarak yapılmış olduğu düşünülmektedir.²⁷²

Aynı döneme ait Bayburt ili yerleşmeleri de Aydıntepe’nin tarihi sürecine ışık tutabilecek niteliktedir. Bu yerler, Büyüktepe, Kitre Höyük, Değirmenci Höyük, Kop Kaya Mezarları ve Kaya Tüneli, Kitre Kalesi, Bayrampaşa Kalesi ve Sarıhan Kalesi’dir. Ancak burada bunlardan teferruatlı bir şekilde bahsetmeyeceğiz.

²⁷² Sinclair, 1989, 261 – 262.; H., Özkorucuklu; “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989 – 1990 Yılı Çalışmaları”, *II. MKKS*, Ankara, 1991, 233 – 253.; Mustafa, Erkmən; “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, *IX. MKKS*, Ankara, 1999, 313 – 320.

V. BÖLÜM

5. AYDINTEPE VE ÇEVRESİNDE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

5.1. Kaleler

5.1.1. Aydın-tepe (Hart) Kalesi

Kale, Aydın-tepe ilçe merkezinin yaklaşık 7 km. kuzeybatısında, 2200 m. yükseltide yer almaktadır. Doğu-batı doğrultulu kale, oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Soğanlı Dağları'nın yamaçlarında, verimli Aydın-tepe Ovası'na tamamen hâkim bir konumdadır. Özelliğini büyük ölçüde kaybetmiş olan kalenin hemen güneyinde tamamen tahrip olmuş mimari kalıntılara ve duvar yıkıntıları olarak değerlendirebileceğimiz izlere rastlanmıştır. Ancak bu alandaki kalıntıların son derece tahrip olmasından dolayı duvar yapısı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Kayalık bir alanda kurulan kalenin girişi, güneyinin uçurum olmasından dolayı kuzeyinden verilmiştir. Keramik buluntularına rastlanılmayan kalenin yaklaşık 200 m. kuzeyinde doğal bir yeraltı su kaynağı bulunmaktadır. Kalenin Bayburt – Aydın-tepe – Trabzon yayla yolu üzerinde bulunması buranın önemini artırmaktadır. Ayrıca, burası Urartu döneminde de kısmen yerleşim görmüştür.²⁷³

5.2. Höyükler

5.2.1. Mezarlık Tepe Höyük

Aydın-tepe'de bulunan en önemli Tunç Çağı yerleşmesi Mezarlık Tepe Höyük'tür. Aydın-tepe ilçe merkezinin 200 m. kadar kuzeybatısındadır. Doğu-batı doğrultulu olan höyük günümüzde mezarlık olarak kullanılmaktadır. Oldukça geniş bir alana yayılan höyük, 1630 m. yükseltidedir. İlçe merkezi içinde yer alması höyükte kaçak kazıların yapılmasına sebep olduğu gibi mezarlık olarak kullanılması da höyüğün tahribatını artırmaktadır. Buradan toplanan keramiklerin bir kısmı İlk Tunç Çağına, bir kısmı ise Erken Demir Çağına aittir.²⁷⁴

²⁷³ Lehmann-Haupt, 1931, 719.; Veli, Sevin; *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, 106.; Ünsal, 2006, 171 – 172.

²⁷⁴ Ünsal, 2006, 187 – 188.

5.2.2. İncili Höyük

İncili Höyük, Aydıntepe İlçesine 5 km. mesafede ve İncili Köyünün 1 km. güneydoğusundadır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu höyük, 1550 m. yükseltidedir. Höyüğün hemen hemen her tarafında tarım yapılmaktadır. Ayrıca bu faaliyetler höyüğe doğru ilerlemektedir. Gerçek yükseltisini kaybeden höyükte özellikle üst kısımlarda kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Keramik buluntuların büyük bir kısmı Erken Demir Çağa aittir.²⁷⁵

5.3. Diğer Yerleşim Yerleri

5.3.1. Çayırköprü Yerleşim Alanı

Çayırköprü Yerleşim Alanı, Aydıntepe'ye 6 km. uzaklıktaki Çayırköprü Köyünün 1 km. güneyindedir. Alan 1500 m. yükseltidedir. Oldukça geniş bir sahaya sahip olan yerleşim alanı doğu-batı doğrultuludur. Bölgedeki tüm yerleşmeleri tehdit eden tarımsal faaliyetler, bu alanın da tamamen tarım alanı olmasına sebep olmuştur. Yerleşim alanında az miktarda Demir Çağı ve sonrasına ait keramik buluntularına rastlanmıştır.²⁷⁶

5.3.2. Yukarı Kırzı Yerleşim Alanı

Aydıntepe'ye 5 km. uzaklıktaki Yukarı Kırzı Köyünün 2,5 km. kuzeydoğusunda 1710 m. yükseltide yer alan Yukarı Kırzı Yerleşim Alanı ise doğudaki Kamışlı Dere yatağına kadar devam etmektedir. Yerleşim alanında değişik dönemlere ait keramik parçalarına ve yapı temel kalıntılarına rastlanmıştır. Her türlü tehlike ve tahribata açık olması ve yol kenarında bulunmasından dolayı kaçak kazılara maruz kalmıştır. Buranın geç dönem yerleşmesi olduğu, yüzeydeki Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait olan keramiklerden anlaşılmaktadır.²⁷⁷

5.3.3. Aydıntepe Yeraltı Şehri

Roma dönemini yansıtmaları bakımından önemi çok büyük olan Aydıntepe Yeraltı Şehri de Bayburt'a 20 km. uzaklıktaki Aydıntepe ilçesinin, ilçe merkezinin

²⁷⁵ Ünsal, 2006, 188.

²⁷⁶ Ünsal, 2006, 193.

²⁷⁷ Ünsal, 2006, 192 – 193.

altındadır. Zeminden 2 m. aşağıda, kayalık zemin içinde, basık kemerli 0,80x1,70 m. boyutunda girişler bulunmaktadır. Bu girişin yaklaşık 5 m. doğusunda söz konusu girişin devamı olduğu düşünülen ikinci bir giriş bulunmaktadır. Doğuda bulunan giriş bir galeriye açılmaktadır. Bu galeriden 50 m. kadar ilerledikten sonra doğuya doğru ikinci bir galeri daha vardır. Bu galeri yaklaşık 100 m. sonra 8x4 m. boyutundaki bir hole açılmaktadır. 3 m. yüksekliğindeki holde, 4x2 m. genişliğinde ve 2,40 m. yüksekliğinde karşılıklı dört oda bulunmaktadır. Hol bitiminden sonra kuzeybatıya açılan koridor 100 m. sonra aynı plan ve ölçülere sahip ikinci bir hole açılmaktadır. Bu holdeki odaların birinde havalandırma boşluğu vardır. Hol bitiminde devam eden koridorda çökme olduğundan daha fazla devam edilememiştir. Bu galerinin içinde her 0,70 m.de bir 0,15x0,20 m. boyutunda kayaya karşılıklı oyulmuş mum veya meşale yakma yerleri görülmüştür. Hol ve odaların içinde de aynı aydınlatma yerlerinin varlığı tespit edilmiştir.

M.S. 4 – 5. yüzyıllara tarihlendirilen yeraltı şehrinin, o dönemki bölge halkının, Roma İmparatorluğu'nun dini ve kültürel baskısından kendilerini kurtarmak amacıyla savunma ve saklanmaya yönelik olarak yapılmış olduğu düşünülmektedir.²⁷⁸

²⁷⁸ Sinclair, 1989, 261 – 262.; H., Özkorucuklu; “Aydıntepe Yeraltı Kenti 1989 – 1990 Yılı Çalışmaları”, *II. MKKS*, Ankara, 1991, 233 – 253.; Mustafa, Erkmən; “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, *IX. MKKS*, Ankara, 1999, 313 – 320.

SONUÇ

İnsanlığın geçmişi kadar eski olan Anadolu, Paleolitik devirden başlayarak çeşitli yerleşmelere sahne olmuştur. İnsanlık tarihinde Anadolu'nun, Mezopotamya ve Mısır gibi büyük medeniyetler kadar önemli bir yeri vardır. Ancak ne yazık ki Anadolu uzun yıllar boyunca görmesi gereken ilgiyi görememiştir.

19. yüzyıldan başlayarak yapılan araştırmalar, özellikle Batı ve Orta Anadolu'da yaygınlık kazanmış; Anadolu'nun diğer bölgeleri göz ardı edilmiştir. Son yıllarda Anadolu'nun hemen hemen bütününe yayılan bu araştırma ve kazı çalışmaları sonucunda Anadolu'nun eskiçağı ile ilgili eksiklikler hızla giderilmektedir.

Bu çalışmada ele alınan alan ise bu eksikliklerden payını almış bir sahada bulunmaktadır. Ancak bölgenin eskiçağı ile ilgili eksiklikler yerleşme olmamasından değil yeteri kadar araştırma ve kazı yapılmamasından ileri gelmektedir.

Bu çalışmada öncelikle Bayburt ili, Aydıntepe ilçesinin tarih öncesi ve tarihsel süreç içerisinde hangi aşamalardan geçtiği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Aydıntepe ve Bayburt'taki diğer yerleşmelerde yapılan araştırmalar vasıtasıyla da bölgenin eskiçağ açısından eksikliğinin giderilmesi amaçlanmıştır.

Bilindiği gibi nehirler, insan hayatı üzerinde önemli rol oynar. Günümüzde olduğu gibi geçmişteki yerleşim merkezleri, tarım alanları ve nüfus potansiyeli de akarsular ve onların geçtiği geçitler ve yollar çerçevesinde yoğunlaşmıştır. Bu bakımdan araştırma sahamızın da içinde yer aldığı Çoruh Nehri'nin tarih bakımından büyük bir önem taşıması ve bu nehrin antik kaynaklarda bile yer alması bölgenin önemini daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırma sahasının bulunduğu bölgenin geçmişteki medeniyetlerin birleştiği kavşak noktasında olması da eskiçağ tarihi bakımından önemlidir.

Araştırma sahamızın da içinde bulunduğu Çoruh Havzası'nda Paleolitik Çağ araştırmaları neredeyse hiç yapılmamıştır. Bu da bölge açısından ciddi bir eksiklik ve bölgenin tarihi ve arkeolojik değerlendirmelerinin yanlış yapılmasına neden olmuştur. Havzanın, insan yerleşimi için son derecede elverişli olması ve Kalkolitik ve Tunç çağlarında yerleşim görmüş olması Paleolitik dönemde de yerleşmeye açık olduğu görüşünü desteklemektedir.

Paleolitik Çağ insanının bıraktığı maddi kültür belgeleri, yani onlardan geriye kalan kalıntılar arasında genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla biçimlendirilmiş baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcıların bulunmasından dolayı bu kültüre Paleolitik (Eski Taş Çağı) ismi verilmiştir. Bayburt ve çevresindeki Paleolitik Çağ izlerine Gez Deresi vadisindeki bir konaklama yerinde rastlanmıştır. Burada bulunan aletler, Alt ve Orta Paleolitik dönemlere tarihlenir ve bir kısmı obsidyen bir kısmı ise bazalttan yapılmıştır.

Epipaleolitik de denen Mezolitik Çağ'da insanlar araç yapımında kullandıkları taş aletleri daha kullanışlı hale getirmişlerdir. Besin üretimine geçmekle beraber avcılık ve toplayıcılıkla yine yoğun bir şekilde uğraşmaktadır. Bayburt'un Mezolitik dönem bulgularına kayalık bir alanda yer alan küçük bir mağarada rastlanmaktadır. Mağaranın ağız kısmında az miktarda bazalttan yapılmış mikrolit bulunmakla birlikte mağara dışında alet niteliği taşımayan bazı parçalar da elde edilmiştir.

İnsanlık tarihi için önemli olan bir başka evre de Neolitik Çağ'dır. Ancak bu dönem hem araştırma sahamız hem de bütün Kuzeydoğu Anadolu için hala belirsizdir. Bölgede yerleşim Mezolitik Çağ'ın sonundan Neolitik Çağ'ın sonuna kadar bilinmeyen bazı sebeplerden ötürü kesintiye uğramıştır.

Kalkolitik Çağ'da daha öncesine göre köklü değişiklikler olmamış ise de tarım ilerlemiş aletler daha da gelişmiştir. Bu çağın en belirgin özelliği madenin keşfi ile beraber taş aletlerin yerini bakırın almasıdır.

Bayburt'un Demirözü ilçesi sınırlarında yer alan Gundulak Tepe'de bu döneme ait buluntular ele geçirilmiştir. Buradaki keramikler Son Kalkolitik Çağ'a ait olmakla birlikte, M.Ö. 5. bin yılın ortalarından M.Ö. 4 bin yılın sonlarına kadar olan döneme tarihlendirilmiştir. Höyükte bulunan obsidyen aletler de dönemin özelliklerini belirtmesi bakımından önemlidir.

Anadolu'da Kalkolitik Çağ kültürünü Tunç Çağı takip eder. Kendi içinde üç devreye ayrılan Tunç Çağı'nın ilk döneminin sonuna doğru tunç eşyalar çoğalmaya başlamıştır. Bakır eşyalara ise yeniden eritilerek kullanıldığı için pek sık rastlanılmaz. Bu bakımdan İlk Tunç Çağı'nın ilk iki evresinde madencilik önem kazanmıştır. Bu evrede dine ve askeri güce dayanan bir sistem içerisinde ve ticaretin bir sonucu olarak bölgeler arasındaki iletişim artmıştır. Maden üretimi yeni bir iş kolu geliştirmiş; bunun

yanında taş yontuculuğu da tamamen önemini yitirmemiştir. Deniz ticaretinin artması koylarda yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına, köylerin kasabaya dönüşmesine sebep olmuştur. Ayrıca, köyden kente dönen toplumlarda nüfusun bir kısmı tarım dışı etkinliklerde yaşamını sürdürmeye başlamıştır. Sadece deniz kenarları değil bunun yanında kervan yolları ve dağlar arasındaki doğal geçitleri tutan yerleşmeler de önem kazanmıştır. Yerleşme birimleri örgütlenmiş, kasabaları yönetecek bir idari sınıf da ortaya çıkmıştır. Bu yönetici sınıf, büyük olasılıkla hem askeri hem de dini gücü elinde bulunduruyordu.

Tunç Çağı'na damgasını vuran, bölgesel farklılıklar gösteren ve çeşitli isimlerle nitelenen ve bizim Karaz Kültürü dediğimiz kültürün orijini Doğu Anadolu'dur. Kültürün önde gelen özelliklerinden biri de geniş bir alana yayılması ve bulunduğu yerde tek hâkim unsur olmasıdır. Bu özelliğe bağlı olarak Trans-Kafkasya'dan Filistin'e, Malatya – Elazığ Bölgesinden Kuzeybatı İran'a kadar yayılmıştır.

Bayburt'ta Tunç Çağı'nı en iyi temsil eden yer Büyüktepe Höyük'tür. Burada M.Ö. 3. bin yılın başlarından sırasıyla M.Ö. 2. binde, Demir Çağı'nda ve Geç Hellenistik'ten Roma dönemine kadar yerleşme olduğu görülür. Yine bu döneme ait olan diğer yerleşmeler de Çimentepe Höyük ve Karaçayır yerleşim alanıdır. Bu dönemde bölgede Karaz Kültürü ile benzerlik taşıyan bulguların ele geçirilmiş olduğu yerleşmeler arasında Gökçedere (Pulur), Söğütlü (Hindi), Aksağlı (Haşıye), Tepecik (Siptoros) ve İvceklerin Tepesi de vardır.

Tarihi devirlerin yazı ile başlaması ve yazının tarih öncesi ile tarihi devirler arasındaki sınırı ortaya koyması, bizi zaman karmaşasından kurtarmıştır. Anadolu M.Ö. 2. bin yılın başlarında yazıyla tanışırken sahamızı oluşturan kısım M.Ö. 2. binin ortalarında tarihi çağlara geçmiştir. Bu bölgeyi tarihi çağlara taşıyanlar ise Hayaşalılar'dır.

Hayaşa ülkesi ve halkı Kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer tutar. Bunun sebeplerinden ilki Hitit kayıtlarında yer almaları sonucu, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasına sebep olmalarıdır. İkincisi ise Karaz Kültürü'nün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde yer alan karanlık dönemin, Hayaşa Krallığı'nın siyasi ve kültürel etkinlikleri ile kısmen doldurulabilmiş olmasıdır.

Hititler tarafından Hayaşa olarak isimlendirilen bu savaşçı toplum, Hurrilerin mirasını M.Ö. 13. yüzyıl Kuzeydoğu Anadolu'suna taşıyan Asya kökenli bir toplum olarak kabul edilirler. M.Ö. 15. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan Hayaşa Krallığı, Hititlerin istikrarlı bir şekilde izlediği kuzey ve doğu politikaları sayesinde zaman zaman geri çekilmişler; ancak iç barışın bozulması ve taht mücadelelerinin başladığı zamanlarda batı komşuları Kaşkalarla birlikte Hitit topraklarını yağmalamaya çalışmışlardır.

Bu durum Hayaşalıların nüfus potansiyeli ve savaşma kabiliyetleri yanında yerleştikleri toprakların jeomorfolojik yapısı ile de yakından ilgilidir. Çünkü çağlar boyunca Hititler, en güçlü dönemlerinde bile Fırat Nehri'nin kaynağına kadar ilerleyememişler ve Hayaşalıları itaat altına alamamışlardır.

Hitit kayıtları ışığında takip edebildiğimiz Hayaşalılar, Çoruh – Kelkit vadisinin sınırladığı bölgeyi yurt edinmişler ve Hititlerle olan siyasi ilişkilerine bağlı olarak etki alanlarını ve sınırlarını zaman zaman bu bölgenin dışına doğru genişletmişlerdir.

Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa'da da devam ettiğini söylemek mümkündür. Yüzyıllarca bu topraklarda yaşayan Hayaşalılar her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonra gelenlere aktarmışlardır.

M.Ö. 2. binin sonlarında Hayaşalıların bölgedeki etkinliklerini kaybetmelerinin ardından, M.Ö. 1. binin başlarında havzada yeni oluşumlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu tarihlerde dağınık olarak yaşayan beylikler, ortak düşmanları olan güçlü Asurluların saldırıları karşısında örgütlenme yolunu seçmişlerdir. İşte bu döneme Feodal Beylikler Dönemi, Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi veya Urartu'nun Proto Tarihi gibi isimler verilmiştir.

Hayaşa halkının önemli bir bölümü Uruatri-Nairi Konfederasyonları'nı oluşturan beylikler arasında aranabilir. Özellikle, M.Ö. 13. yüzyıldan M.Ö. 9. yüzyıla kadar süregelen dönemde, Zap Suyu'ndan Karadeniz'e kadar uzanan alanda birçok feodal beylik yer almıştır.

Konfederasyonların birlikte hareket etme isteğinin ilerlemesi merkezi devlet sisteminin kurulması için ilk aşamayı oluşturmuştur. M.Ö. 9. yüzyılda, konfederasyonlar birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturmuşlardır.

Kuzeyde yer alan ve Asur kaynaklarına göre Daiaeni, Urartu kaynaklarına göre ise Diauehi olarak isimlendirilen ülke, birçok bilim adamı tarafından Erzurum ve çevresi ile Çoruh Nehri'nin kaynak kesimine lokalize edilmektedir.

Urartu krallarından özellikle İşpuini, Menua ve Argışti I. dönemlerinde ekonomik zenginliklere ve stratejik bir konuma sahip olan kuzeydeki bu ülkeye yoğun seferler düzenlenmiştir. Diauehi ülkesine yapılan bu seferlerin ana amacı, kuzeyin önemli hammadde kaynaklarını ele geçirmektir. Urartu kralları aynı zamanda hâkimiyetlerine aldıkları topraklardaki insan gücünü de kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Bu politikalardan anlaşıldığı kadarıyla da bölgeye düzenlenen seferler yağma adına değil bölgede kalıcı olma adına düzenlenmiştir. Bölgede askeri amaçlı inşa edilen kaleler bunu doğrulamaktadır.

Urartu Devleti'nin Çoruh Nehri'nin kaynağına kadar ulaştığını gösteren bu yapılanmalar ise öncelikle araştırma sahamızda bulunan Aydın-tepe kalesi ve Bayburt il merkezinde bulunan Bayburt Kalesi'dir.

Urartu Devleti, Sarduri II.'den sonra güç kaybetmeye başlamış ve bu sıralarda tekrar güçlenen Asur Devleti'ne karşı toprak kaybına uğramıştır. Krallık önce kuzeyden gelen göçebe kavimlerin baskıları sonucu zayıflamış; ardından Med ve Lidya ülkeleri arasında M.Ö. 585'te gerçekleşen Kızılırmak Barışı öncesinde bölgeye hareket eden Med ordularının saldırıları neticesinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İlerleyen yıllarda ise bu zamana kadar krallık hakkında ayrıntılı bilgi veren Asur kaynaklarında hiçbir bilgiye rastlanmaz. Urartu'dan bahseden en son kaynak Babil Kroniği'dir. Bu kayıtlarda İskitlerin, Urartu topraklarına kadar ilerledikleri ifade edilmektedir.

M.Ö. 584 civarında Urartu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Diauehi de eski haline dönmüş olmalıdır. Çünkü M.Ö. 401 – 400 tarihlerinde Kuzeydoğu Anadolu'dan geçen Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallık ya da merkezi birliğe işaret etmemektedir.

Aydın-tepe, coğrafi bakımdan stratejik bir yer olduğundan ve çok önemli yolların kavşak noktasında bulunduğundan dolayı gerek Urartu Krallığı gerekse Persler, Hellenler ve Romalılar açısından kontrol edilmek istenen bir bölgedir. Özellikle bir ticaret merkezi olan Trabzon limanı ile doğu ve batının bağlantısı üzerinde duran

Aydıntepe Urartular ve daha sonrasında Hellenler ve Romalılar tarafından büyük ilgi görmüştür.

Özellikle Hellenler, gerek Lidyalılarla aralarındaki çatışmadan dolayı gerekse Yunanistan'ın tarıma elverişsiz yapısı, artan nüfusu besleyememesi, gelişen endüstriye hammadde arayışı, köle ihtiyacı ve dış Pazar bulabilme gibi nedenlerden dolayı M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Karadeniz civarına yerleşmek istemişlerdir.

Ayrıca Roma döneminde de bazı İmparatorlar, gerek siyasi amaçlarla gerekse de artan nüfusu beslemek ve toprak sahibi olmayan Romalıları toprak sahibi yapabilmek amacıyla değişik politikalar izlemişlerdir. Hem Hellen kolonizasyonu hem de Roma politikaları açısından Aydıntepe'nin önemi çok büyüktür.

Sonuç olarak, bölge tarih öncesi çağlarda özellikle Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren Karaz Kültürü'nden büyük ölçüde etkilenmiştir. Tarihi çağlarda ise bölgede Hayaşa, Diauehi ve Urartu, Kimmer, İskit, Med, Pers, Hellen, Pontos Krallığı ve Roma İmparatorluğu hakimiyeti görülmektedir. Ayrıca Aydıntepe ve etrafında yaptığımız incelemeler sonucunda bölgenin yoğun iskân gördüğü de tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Adontz, N., 1946**, Historie d'Armenie: Les Origines du xe Siecle VIe (V.J.C.), Paris.
- Aktüre, Sevgi, 1994**, Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul.
- Akurgal, Ekrem, 1995**, Anadolu Uygarlıkları; İzmir.
- Akurgal, Ekrem, 1998**, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara.
- Amiran, R., 1952**, "Connections Between Anatolia and paletsine in The EBA", IEJ 2.
- Arsebük, Güven, 1979**, "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler", TTKong. 8, Ankara.
- Arsebük, Güven, 1986**, "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", TTKong. 9, Ankara.
- Arslan, M., 2006**, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", Olbia XIV, Mersin.
- Artuk, İ., 1975**, "Bayburt Kalesi", Diyanet İslam Ansiklopedisi 5, İstanbul.
- Atlan, S., 1970**, Roma Tarihi'nin Ana Hatları I. Kısım Cumhuriyet Devri, İstanbul.
- Ballance, S., 1960**, "The Byzantine Churches Trebizond", AS X.
- Baydur, Nezahat, 1970**, Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul.
- Bayram, S., 2000**, "ina naditim ša nura'im", Archivum Anatolicum, Ankara.
- Belli, Oktay, 1982₁**, "Urartular", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I.
- Belli, Oktay, 1982₂**, "Alniunu Kentinin ve Taş Atölyesinin Keşfi", AnAr VIII, İstanbul.

Beygu, A. Ş., 1936, Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul.

Bilgiç, E., H. Sever, C.Günbattı, S. Bayram, 1990, Ankara Kültepe Tabletleri I (Ankaraner Kültepe-Tafeln),Ankara.

Bilgiç, E., S. Bayram, 1995, Ankara Kültepe Tabletleri II, Ankara.

Bilgin, Mehmet, 2000, Doğu Karadeniz Tarih Kültür İnsan, Serander Yayınları, Trabzon.

Bittel, K., 1945, Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, Çev.: H. Çambel, İstanbul.

Bosch, M. E., 1943, Helenizm Tarihinin Anahatları II. Kısım Roma İmparatorluğu'na Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri, Çev. S. Atlan, İstanbul.

Burney, C. A., 1958, “Eastern Anatolia in The Chalcolitic and Early Bronze Age”, AS VIII.

Burney, C. A., 1966, “A First Season of Excavations at The Urartian Citadel of Kayalidere”, AS XVI.

Burney, C. A., D. M. Lang, 1971, The Peoples of The Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London.

Burney, C. A., 1977, From Village to Empire: An Introduction to Near Eastern Archaeology, London.

Cavaignac, E., 1931, Les Annales de Suppiluliuma, Strasbourg.

Cavaignac, E., 1932, Suppiluliuma et Son Temps, Paris.

Cavaignac, E., 1936, Le Probleme Hittite, Paris.

Ceylan, Alpaslan, 2000, “Erzurum Ovası’nda Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi 26, Erzurum.

Ceylan, Alpaslan, 2001, Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.

Ceylan, Alpaslan, 2001, “1991 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”, 18. AST 2, Ankara.

Ceylan, Alpaslan, 2002, “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, 19. AST 2, Ankara.

Childe, G., 1974, Tarihte Neler Oldu, Çev.: A. Şenel – M. Tuncay, Ankara.

Cornelius, F., 1973, Geschichte der Hethiter, Darmstadt.

Çiğdem, Süleyman, 1996, Eski Anadolu İnsanınin Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Çiğdem, Süleyman, 2007, *Gümüşhane Bölgesi’nin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları I*, (Basımda), Erzurum.

Çilingiroğlu, Altan, 1984, Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Bornova – İzmir.

Çilingiroğlu, Altan, 1994, Urartu Tarihi, İzmir.

Çilingiroğlu, Altan, 1997, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir.

Demircioğlu, H., 1987, Roma Tarihi I/1 Menşelerden Akdeniz Havzası’na Hakimiyet Kurulmasına Kadar, Ankara.

Desti, Marc, 2005, Anadolu Uygarlıkları, Çev.: Muna Cedden, Ankara.

Diakonoff, I. M., S. M. Kashkai, 1981, Geographical Names Acording to Urartian Texts, Wiesbaden.

Dinçol, Ali M., 1982, “Hititler Öncesinde Anadolu”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I.

Dyson, R. H., 1968, “The Archaeological Evidence of The Second Millenium B.C. on The Persian Plateau”, CAH II.

Emre, K., 1988, “1988 Yılı Kültepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu”, Höyük, Ankara.

Erguvanlı, K., 1946, “Gaziantep – Narlı Arasında Bulunan Paleolitik Aletler Hakkında Bir Not”, Belleten X/39, Ankara.

Erkmen, Mustafa, 1999, “Aydıntepe Yeraltı Şehri Çalışmaları”, IX. MKKS, Ankara.

Erkmen, Mustafa, Alpaslan Ceylan, Hüseyin Yurttaş, Mehmet Karaosmanoğlu, Güler Barın, 2002, “2000 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı”, 12. MKKS, Ankara.

Erzen, Afif, 1992, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.

Esin, Ufuk, 1969, Kuantatif Spektrel Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Ticaret Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul.

Friedrich, J., 1930, “(Staatsverträge II) Staatsverträge des Hatti-Reiches II”, MVAG 34/1.

Frye, R. N., 1984, The History of Iran, München.

Garstang, J., 1943, “Hittite Military Roads in Asia Minor”, AJA 47.

Garstang, J., O. R. Gurney, 1959, The Geography of The Hittite Empire, London.

Goetze, A., 1946, “Hurrians and Subarians”, JNES 5.

Goetze, A., 1967, “Die Annalen des Mursilis”, MVAG 38, Dramstadt.

Güneri, Semih, 1992, “Doğu Anadolu’da Yeni Gözlemler”, TAD 30, Ankara.

Güneri, Semih, 2002, “1987 Erzurum Sos Höyük Kazıları ve 1985 – 1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında, Son Tunç – Erken Demir Çağında Doğu Anadolu – Kafkasya – Orta Asya Arasındaki Kültürel ilişkiler”, OLBA V, Mersin.

Gündüzalp, Nural, 1986, “İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular”, TTKong. 9, Ankara.

Güterbock, H. G., 1943, “Etilerde Tarih Yazıcılığı”, TTKong. 2, Ankara.

Güterbock, H. G., 1956, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, JCS X.

Güterbock, H. G., 1967, “Siegel aus Boğazköy”, AfO Beiheft 7, Osnabrück.

Hanfmann, G. M. A., 1951, “The Bronze Age in The Near East: A Review Article”, AJA 55/4.

Harmanakaya, Savaş, Oğuz Tanındı, 1996, TAY 1 Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul.

Harmanakaya, Savaş, Oğuz Tanındı, Mihriban Özbaşaran, 1998, TAY 3 Kalkolitik, İstanbul.

Harmanakaya, Savaş, Burçin Erdoğan, 2002, TAY 4A İlk Tunç, İstanbul.

Heredotos, 1991, Herodot Tarihi, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul.

Hood, S., 1951, “Excavations at Tabara el Akrad”, AS 1.

Işık, Adem, 2001, Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Kınal, Füzuran, 1953, Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, Ankara.

Kınal, Füzuran, 1987, Eski Anadolu Tarihi, Ankara.

Koçhan, Nurettin, Mehmet Karaosmanoğlu, Birol Can, 2005, “Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri / The Antique Settlements in The Erzurum Region”, Arkeoloji, Anadolu & Avrasya 2005/1, İzmir.

Koşay, Hamit Zübeyir, Kemal Turfan, 1959, “Erzurum – Karaz Kazısı Raporu”, Belleten 23/91, Ankara.

Koşay, Hamit Zübeyir, Hermann Vary, 1964, Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu Die Ausgrabungen von Pulur Bericht Über Die Kampagne von 1960, Ankara.

Koşay, Hamit Zübeyir, Hermann Vary, 1967, Güzelova Kazısı Ausgrabungen von Güzelova, Ankara.

Koşay, Hamit Zübeyir, 1984, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.

Koşay, Hamit Zübeyir, 1991, “Pulur ve Güzelova (Erzurum) Araştırmaları”, Atatürk Konferansları 1963, Ankara.

Kökten, Kılıç, 1944₁, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, DTCFD 3/5, Ankara.

Kökten, Kılıç, 1944₂, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, Belleten 8/32.

Kökten, Kılıç, 1947₁, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Bulutular”, DTCFD 5/1–5, Ankara.

Kökten, Kılıç, 1947₂, “1945 yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, Belleten 11/43.

Kökten, Kılıç, 1953, “1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, DTCFD 11/2–4, Ankara.

Kökten, Kılıç, 1955, “Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, Belleten 19/75, Ankara.

- Ksenophon, 1984**, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev: Tanju Gökçöl, İstanbul.
- Lamb, W., 1961**, “The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours”, AS XI.
- LAR I – II, Luckenbill, D. D., 1968**, Ancient Records of Assyria and Babilonya I – II (ARAB I - II), New York.
- Lehmann-Haupt, C. F., 1931**, Armenien Einst und Jetzt II-2, Berlin.
- Lloyd, Seton, 1956**, Early Anatolia, London.
- Lloyd, Seton, 1997**, Türkiye’nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları, Çev. E. Varinlioğlu, Ankara.
- Maxwell-Hyslop, K. R., 1974**, “Assyrian Sources of Iron A Preliminary Survey of Historical and Geographical Evidence”, IRAQ XXXVI.
- Melikisvili, G. A., 1950**, “Diauehi”, VDI 34/4.
- Melikisvili, G. A., 1971**, Die Urartische Sprache, Rome.
- Mellaart, J., 1958**, “The End of The Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, AJA 62.
- Mellaart, J., 1971**, “Anatolia, 4000 – 2300 B.C.”, CAH 1/2.
- Memiş, Ekrem, 1990**, Tarihi Coğrafyaya Giriş, Konya.
- Miroğlu, İ., 1975**, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul.
- Munn-Rankin, M., 1973**, “Assyrian Millitary Power, 1300 – 1200 B.C.”, CAH II/2.
- Özçelik, Nazmi, 2004**, İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Yay. No: 430, Ankara.
- Özey, Ramazan, 1994**, “Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23 – 25 Mayıs 1988), Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1953, “Kultepe’de 1950 Yılında TTK Adına Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor”, Belleten XVII/65, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1954, “Kultepe’de 1953 Yılında Yapılan Kazılar”, Belleten XVIII, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1955₁, “Kultepe 1954 Hafriyatı, I. Kat Eserleri”, Belleten XIX, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1955₂, “Kultepe Hafriyatı 1954, II. Kat Eserleri”, Belleten XIX, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1956, “Kultepe Kazıları, 1953”, TAD 6/1, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1957, “Kultepe/Kaniş Kazıları”, TAD 7/1, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1958, “Kultepe ve Horoztepe Kazıları”, TAD 8/1, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1959₁, Kultepe/Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Araştırmalar, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1959₂, “Kultepe ve Horoztepe Kazıları”, TAD 9/1, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1962, “Kultepe ve Altintepe Kazıları Hakkında Rapor”, TAD 12/1, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1964, “Kultepe-Kaniş Kazıları”, Höyük 1, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1988, “1988 Yılı Kultepe/Kaniş Kazıları”, TAD 13/2, Ankara.

Özgüç, Tahsin, 1999, Kultepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri, Ankara.

Özkorucuklu, H., 1991, “Aydintepe Yeraltı Kenti 1989 – 1990 Yılı Çalışmaları”, II. MKKS, Ankara.

Özsait, Mehmet, 1982₁, “Anadolu’da Hellenistik Dönem”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2.

Özsait, Mehmet, 1982, “Anadolu’da Roma Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2.

Özsait, Mehmet, 1999, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6 – 8 Kasım 1998) Bildiriler, Trabzon.

Öztürk, Nurettin, 2004, “Anadolu’nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri”, Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 4/32, Erzurum.

Parker, Anna, 1999, “Northeastern Anatolia: on The Periphery of Empires”, AS 49, London.

Pehlivan, Mahmut, 1984, En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Pehlivan, Mahmut, 1990, “Karaz Kültürü ve Hurriler”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Van.

Pehlivan, Mahmut, 1991₁, Hayaşa (M.Ö. XV – XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121, Erzurum.

Pehlivan, Mahmut, 1991₂, Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 124, Erzurum.

Pehlivan, Mahmut, 1994, “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23 – 25 Mayıs 1988), Ankara.

Piotrovskii, B. B., 1966, IL Regno Dı Van Urartu, Roma.

Piotrovskii, B. B., 1969, Urartu, Geneva.

Procopius, History of The Wars I – II, III, (English Trans. H. B. Dewing), London.

Russell, H. F., 1984, “Shalmaneser’s Campaign to Urartu in 856 B.C. and The Historical Geography of Eastern Anatolia According to The Assyrian Sources”, AS XXXIV.

Sagona, Antonio, 1990, “An Archaeological Survey Of The Bayburt And Kelkit Regions, North – Eastern Anatolia: The Pre – Classical Period”, VII. AST, Ankara.

Sagona, Antonio, 1992₁, “Bayburt Survey 1990”, IX. AST, Ankara.

Sagona, Antonio, 1992₂, “Büyüktepe Höyük Excavations 1990”, XIII. KST, Ankara.

Sagona, Antonio, 1993₁, “Bayburt Survey 1991”, X. AST, Ankara.

Sagona, Antonio, 1993₂, “Büyüktepe Höyük 1991”, XIV. KST, Ankara.

Sagona, Antonio, 1994, “Büyüktepe Höyük, 1992”, XV. KST, Ankara.

Sagona, Antonio, P. Brennan, 1995, “Bayburt Survey 1993”, XII. AST, Ankara.

Sagona, Antonio, Elizabeth Pemberton, Ian Mcphee, 1991, “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report”, AS XLI, London.

Sagona, Antonio, Elizabeth Pemberton, Ian Mcphee, 1992, “Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991: Second Preliminary Report”, AS XLII, London.

Sagona, Antonio, Elizabeth Pemberton, Ian Mcphee, 1993, “Excavations at Büyüktepe, 1992: Third Preliminary Report”, AS XLIII, London.

Sagona, Antonio, Elizabeth Pemberton, Ian Mcphee, Claudia Sagona, 1995, “Büyüktepe Höyük 1993 Activities”, XVI. KST, Ankara.

Salvini, M., 1967, Nairi e Ur (u) artri, Contributo Alla Storia Della Formazione Del Regno Dı Urartu, Roma.

Seeher, Jürgen, 1993, “Tarihöncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü”, ArSan III/59, Çev.: Sevil Gülçur, İstanbul.

Sever, H., S. Çeçen, 2000, “Naraqqu” Ortaklığı Hakkında Yeni Bir Belge”, Archivum Anatolicum 4, Ankara.

Sevgen, N., 1959, Anadolu Kaleleri, Cilt 1, Ankara.

Sevin, Veli, 1979, Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Sevin, Veli, 1982, “ Anadolu’da Pers Egemenliği”, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2.

Sevin, Veli, 2003, Anadolu Arkeolojisi, İstanbul.

Sinclair, T. A., 1989, Eastern Turkey: An Architectural Archaeological Survey, Volume 2, London.

Strabon, 1987, Coğrafya Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV), Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Şenel, Alâeddin, 1995, İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara.

Tarhan, M. Taner, 1982, “Urartu Devletinin “Kuruluş” Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri = Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, AnAr. VIII, İstanbul.

Tarhan, M. Taner, 1983, “The Structure of The Urartian State”, AnAr 9, İstanbul.

Tarhan, M. Taner, 1984, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler” I. AST, Ankara.

Tarhan, M. Taner, 1986, “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”, TTKong. 9, Ankara.

Thukydides I, Peleponnesos’lularla Atina’lıların Savaşı I. Kitap, Çev. H. Demircioğlu, Ankara, 1950.

Tozer, H. F., 1881, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London.

Turan, Osman, 1979, “Bayburt”, İA II, İstanbul.

UKN, Melikisvili, G. A., 1960, Urartskie Kliobraznyne Nadpisi, Moskova.

Uluçam, Abdüsselam, 1994, “Bayburt Kalesi’nin Tarihi ve Mimari Özellikleri”, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23 – 25 Mayıs 1988), Ankara.

Umar, Bilge, 1999, İlkçağda Türkiye Halkı, İstanbul.

Umar, Bilge, 2000, Karadeniz Kappadokiası (Pontos) Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Uslu-Akagün, Gülyüz, 1980, Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri, İstanbul.

Ünal, A., 1997, “Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar”, Archivum Anatolicum 3, Ankara.

Ünsal, Veli, 2006, Çoruh Havzası Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle / Bayburt-İspir-Yusufeli, Trabzon.

von Gall, H., 1967, “Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln”, Archaeologischer Anzeiger Heft 4.

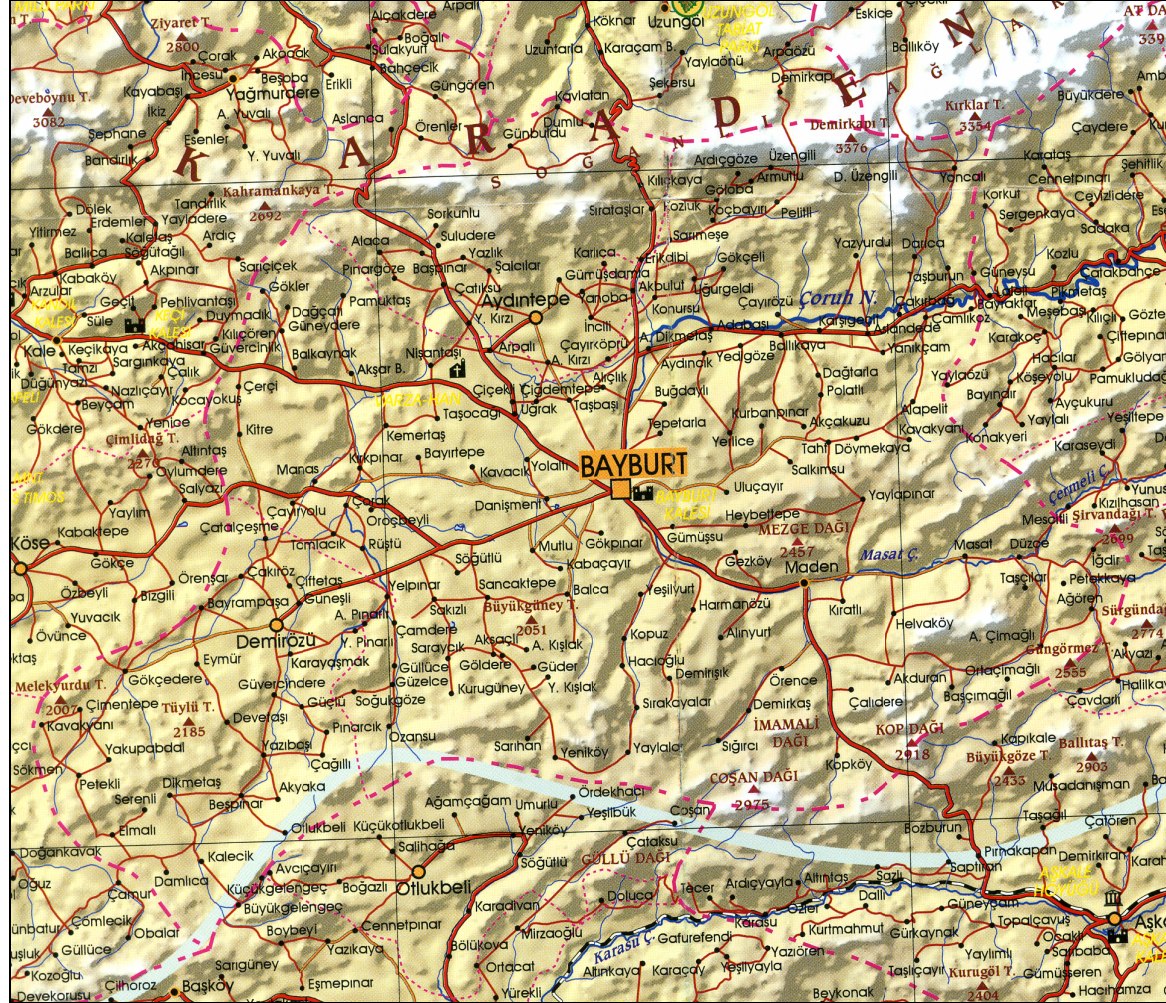
von Schuler,E., 1965, Die Kaşkâer, Ein Beitrag Zur Ethnographie des Alten Klein Asien, Berlin.

Wiesehöfer, J., 2003, Antik Pers Tarihi, Çev. M. A. İnci, İstanbul.

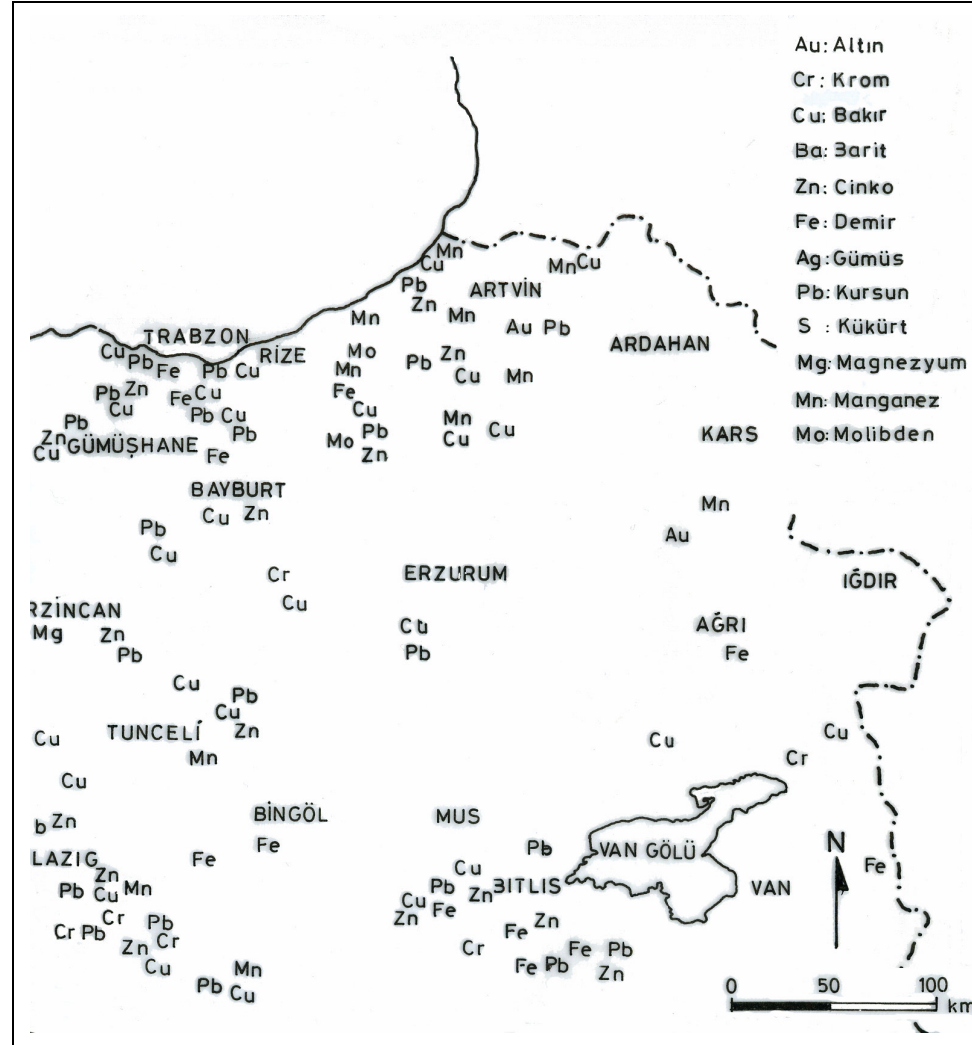
Wiseman, D. J., 1973, “Assyria and Babylonia, c. 1200 – 1000 B. C.”, CAH II/2.

Yalçınkaya, Işın, 1989, Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası, Ankara.

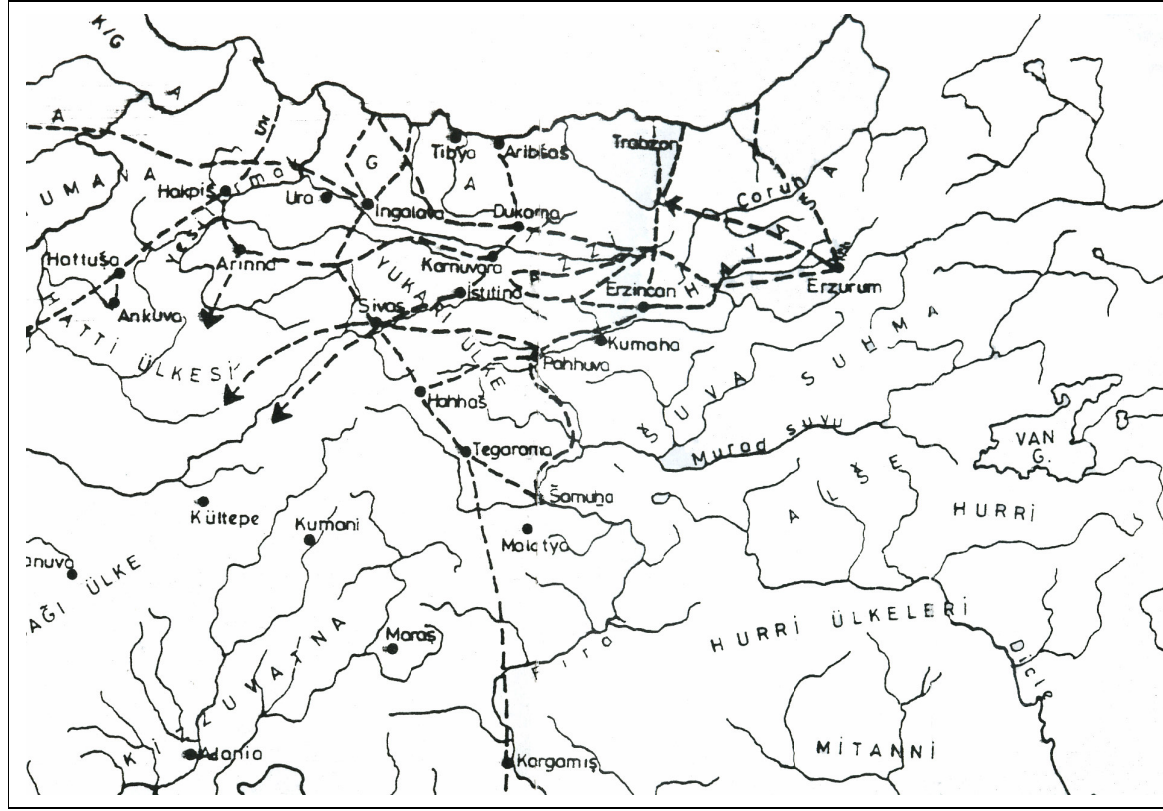
Yıldırım, Recep, 2000, Başlangıçtan Aydınlanma Dönemine Kadar Uygarlık Tarihi, İzmir.

Harita 1: Bayburt'un fiziki haritası.

Harita 2: Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgeleri Maden Kaynakları.

Harita 3: M.Ö. 2. binde Hayaşa ülkesi.

Harita 4: Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu Doğu Karadeniz.

EK – 2: RESİMLER

Resim 1: Çayırköprü Höyükten Bir Görüntü.

Resim 2: Çayırköprü Höyüğün Genel Görünümü.

Resim 3: İncili Höyük'ten Detay.

Resim 4: İncili Höyük'ten Detay.

Resim 5: İncili Höyüğün Genel Görünümü.

Resim 6: Yukarı Kırzı Yerleşim Alanından Bir Görüntü.

Resim 7: Yukarı Kırmızı Yerleşim Alanının Uzaktan Bir Görüntüsü.

Resim 8: Yukarı Kırmızı Yerleşim Alanından Bir Görüntü.

Resim 9: Yukarı Kırzı Yerleşim Alanından Bir Görüntü.

Resim 10: Yukarı Kırzı Yerleşim Alanının Genel Görüntüsü.

Resim 11: Aydıntepe Yeraltı Şehri Giriş Kısmı.

Resim 12: Yeraltı Şehrinde Kapı Olarak Kullanılan Büyük Kaya Parçası.

Resim 13: Kandil Rafları ve Kemikler.

Resim 14: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 15: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 17: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 18: Yeraltı Şehrindeki Bir Galerinin Görünümü.

Resim 19: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 20: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 21: Yeraltı Şehrindeki Büyük Galerilerden Birisi.

Resim 22: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 23: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 24: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 25: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 26: Yeraltı Şehrindeki Büyük Galerilerin Birisi.

Resim 27: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 28: Yeraltı Şehrinde Kapı Olarak Kullanılan Bir Başka Kaya Parçası.

Resim 29: Yeraltı Şehrinde Restore Edilmiş Duvarlara Bir Örnek.

Resim 30: Yeraltı Şehrinden Bir Görünüm.

Resim 31: Yeraltı Şehrinin Çıkış Kısmı.

Resim 32: ayırkpr Höyük Buluntuları.

Resim 33: ncili Höyük Buluntusu.

Resim 34: İncili Höyük Buluntusu.

Resim 35: İncili Höyük Buluntusu.

Resim 36: İncili Höyük'ten Eş Olan İki Parça.

Resim 37: İncili Höyük Buluntuları.

Resim 38: Yukarı Kırzı Buluntusu.

YER, ŞAHIS VE TERİMLER DİZİNİ

A

Acheulean, 10
 Adad, 44, 46
 Akampsis, 8, 64
 Akdeniz, 40, 63, 65, 79
 Akhaemenid, 61
 Alniunu, 47, 77
 Alyattes, 59
 Amik ovası, 17
 Ammaş, 47
 Anadolu, 6, 7, 9, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 25,
 26, 27, 32, 33, 35, 38, 40, 43, 52, 53, 58, 59, 60,
 61, 62, 63, 64, 65, 71, 72, 73, 77, 79, 80, 81, 82,
 83, 84, 85, 86, 87
 Anniya/ş, 39, 40
 Antakya, 64, 65
 Antonius, 65
 Anu-Adad Tapınağı, 44
 Arame/Aramu, 46, 47
 Araunna, 38
 Arğişti I., 48, 50, 51, 75
 Arğişti II., 52
 Ariarathes, 62
 Ariobarzanes, 63
 Aripşa (Giresun), 41
 Aripşalılar, 41
 Arkhelaos, 65
 Armenia, 6, 87
 Armenialılar, 7
 Arpad, 51
 Arsania, 47
 Artvin, 7
 Aryenis, 60
 Arzaşku, 46
 Arzavalı, 38
 Assarhaddon, 52, 53
 Assur, 42, 43
 Assur-Ubalit I., 42
 Astyages, 60

Asur, 15, 32, 33, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51,
 52, 53, 58, 59, 75, 80, 84, 88
 Asur Devleti, 52
 Asur Nasirpal II., 45
 Asur Ticaret Kolonileri Çağı, 33
 Asurbanipal, 53
 Asurlu, 32
 Asurlular, 40, 42
 Aşağı Memleket, 35, 38
 Aşkale, 49, 50
 Atina, 61, 87
 Augustus, 65
 Aydın-tepe, 1, 6, 8, 10, 12, 13, 14, 20, 21, 23, 30, 33,
 41, 42, 53, 54, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
 68, 71, 75, 76, 80, 84, 98
 Aydın-tepe (Hart) Kalesi, 53, 66
 Aydın-tepe Ovası, 53, 66
 Aydın-tepe Yeraltı Şehri, 66, 67
 Azzili, 38

B

Babil, 52, 53, 59, 60, 75
 Babil Devleti, 52
 Babil Kroniği, 53, 75
 Babilliler, 59, 60
 Bargun, 43
 Bartın Çayı, 63
 Basra Körfezi, 40
 Batı Asya, 59
 Batı İran, 51
 Bayburt, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 19, 21, 22,
 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 42, 54, 55, 56,
 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 82, 83, 85, 86,
 87, 88
 Bayburt Ovası, 2
 Bayrampaşa Kalesi, 25, 68, 69
 Beyt-Şan, 18
 Biblos, 18
 Bit-Zamini, 47
 Boas, 7, 8

Bulanık, 49
Büyüktepe, 23, 24, 25, 28, 57, 68, 73, 85, 86

C

Caesar, 65

Ç

Çavuşkiran, 2
Çayırköprü, 53, 54, 66, 93, 108
Çayırköprü Köyü, 54, 66
Çoruh Havzası, 1, 3, 6, 10, 44, 49, 50, 71, 88
Çoruh Nehri, 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, 21, 22, 49, 56, 63, 68, 71, 75
Çoruh-Kelkit Vadisi, 33
Çoşan, 2

D

DaiaeniDiauehi, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 75, 76, 83
Damascus, 51
Dankuva, 39, 40
Darius, 61, 65
Değirmenci Höyük, 68
Deiotaros, 65
Demirözü, 14
Dicle Nehri, 49
Divriği, 17
Doğu Anadolu, 2, 3, 6, 9, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 34, 42, 43, 50, 58, 59, 73, 80, 82
Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği, 17
Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı, 17
Doğu Karadeniz, 1, 2, 8, 9, 39, 49, 61, 62, 78
Doğu Karadeniz Satraplığı, 61
Domitius Calvinus, 65
Dukkamma (Şebinkarahisar), 41
Dukkammalılar, 41
Dülük, 10
Düzüker, 2
Düzüker Ovası, 2

E

Elazığ, 17, 18, 19, 77

Erenli (Duduzar), 12
Eriha, 18
Erivan, 64
Ermenistan, 65
Erzincan, 20, 21, 33, 49, 79
Erzurum, 1, 3, 9, 10, 18, 19, 20, 21, 22, 33, 42, 49, 50, 68, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 117
Eski Trans-Kafkasya Kültürü, 17
Eumenes, 62

F

Fırat, 19, 35, 44, 45, 48, 49, 74
Filistin, 17, 18, 19, 78
Frigya, 52

G

Galatia, 64, 65
Gassiya, 38
Gaziantep, 11, 80
Gez Alanı, 10, 11, 13
Gez deresi, 10
Gez Köyü, 10
Gezer, 18
Giresun, 1, 33
Giresun Dağları, 1
Grek, 32
Gundulak Tepe, 14
Gümüşhane, 1, 2, 22, 55, 63, 87
Gürcistan, 18, 49
Güzelova, 20, 21, 82
Gymnias, 8

H

Haldizen, 2
Halıla, 43
Haliti, 52
Halys Irmağı, 6, 59, 60
Hama, 18
Hamath, 51
Harpagos, 60
Harpasos, 7, 8, 59

Hart, 2, 8
 Hart Ovası, 2
 Hasankale, 45, 49
 Hate, 52
 Hatti, 37, 38, 40, 80
 Hattuşas, 35
 Hattuşili, 38
 Hayaşa, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 85
 Hayaşa-Azzi Krallığı, 33, 42
 Hayaşalı, 36, 38
 Hayaşalılar, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 73, 74
 Hellen, 58, 76
 Hellespontos, 62
 Hepit (Hepat), 40
 Herakleia Pontika, 58
 Himme, 43
 Hitit, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 88
 Hititler, 9, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 74, 79
 Horasan, 45
 Hubuşkia, 46
 Hukkana Anlaşması, 36, 39
 Hukkana/ş, 36, 38, 39
 Hulana Nehri, 35
 Hurriler, 19, 20, 33, 34, 85
 Hurri-Mitanni Krallığı, 40, 42

I

İngalava, 41
 Iustinianus, 64

İ

İçdoğu Karadeniz, 9
 İncili Köyü, 41, 54
 İonyalılar, 60
 İran, 51, 60
 İskender, 62
 İskit, 58, 59, 76
 İskitler, 52, 53, 58, 59, 75
 İspir, 1, 88
 İstitina, 39
 İşpuini, 48, 50, 75
 İşuvalı, 38

K

Kaçkar, 7
 Kafkaslar, 50
 Kafkasya, 6, 17, 20, 80
 Kahramanmaraş, 17
 Kalah, 51
 Kambyses, 60
 Kamışlı Dere, 66
 Kammala, 35
 Kangal, 17
 Kannuva, 39
 Kappadokia, 6, 62, 64, 65
 Karadeniz, 3, 6, 7, 9, 10, 17, 41, 49, 50, 58, 62, 63, 65, 74, 76, 77, 81, 87
 Karadeniz Bölgesi, 9
 Karadeniz Dağları, 17
 Karadeniz Ereğlisi, 58
 Karain Mağarası, 11, 88
 Karanni, 34, 35, 36, 37
 Karasu, 48, 49
 Karaz, 17, 18, 19, 20, 77, 81, 84, 85
 Karaz Keramiği, 18, 20
 Karaz Kültürü, 17, 18, 19, 20
 Karaz Türü Keramik, 18
 Kassiya, 35
 Kaşka, 35, 39, 40
 Kaşkalar, 34, 35, 39
 Kaşkalı, 38
 Kayseri, 32, 77
 Keçevdüzü, 1
 Kelkit Çayı, 64
 Kemer, 2
 Khart, 8
 Khirbet Kerak/Bet Yerah, 17
 Kırım, 64
 Kızıl Irmak, 59
 Kızılırmak Barışı, 53
 Kilikia, 60, 65
 Killiğin Mağarası, 12, 13
 Kimmer, 52, 58, 59, 76
 Kimmerler, 51, 52, 58, 87
 Kitre Höyük, 68

Kitre Kalesi, 68, 69
 Kizzuvatna, 39
 Kolkhis, 6, 64
 Kommagene, 65
 Kop, 2, 3
 Kop Kaya Mezarları ve Kaya Tüneli, 68
 Köse, 2
 Kroisos, 60, 61
 Kummaha, 35, 36
 Kummanni, 40
 Kura-Aras, 17, 18
 Kura-Aras Kültürü, 17
 Kuzey Kappadokia, 62
 Kuzey Mezopotamya, 19
 Kuzey Suriye, 14, 19, 39, 41, 43, 51, 79
 Kuzeybatı İran, 19, 51, 73
 Kuzeydoğu Anadolu, 33, 44, 72, 73, 74, 75
 Küçük Armenia, 65
 Küçük Asya, 62, 63
 Küçük Ermenistan, 64
 Kültepe, 32, 33, 77, 78, 80, 83, 84
 Kyaxares, 59, 60
 Kyros, 60, 61
 Kyros II., 60, 61

L

Labynetos, 60
 Lapturi, 20, 45, 87
 Lazika, 7
 Levalloise, 11
 Lidya, 53, 59, 75
 Lucinius Lucullus, 64
 Luha, 43
 Lutipri, 20, 45, 46, 47, 87
 Lydialılar, 59, 60
 Lysimakhos, 63

M

Maden, 3
 Makronlar, 61
 Malatya, 17, 19
 Malazgirt, 49

Mannea, 51, 52
 Mareliler, 61
 Mariya/ş, 36, 37, 38
 Marmara, 9
 Masa, 35
 Med, 53, 58, 59, 60, 75, 76
 Medler, 52, 53, 59, 60
 Menua, 48, 50, 75
 Merdivenli Mağara, 11
 Mescit, 1
 Mezopotamya, 6, 19, 33, 40
 Mısır, 6, 18, 40, 78
 Miletos, 60, 64
 Mitanni, 39
 Mithradates, 62, 63
 Mithradates II., 63
 Mithradates III., 63
 Mithridates IV., 64
 Mormuş düzlüğü, 2
 Moskhi, 61
 Moskhia, 7
 Moskhiler, 61
 Mossynoikler, 61
 Mousterien, 11
 Mursili II., 33, 34, 81
 Muşili, 34, 35, 39, 40, 41
 Musasir, 48, 52
 Muş, 50
 Muşki, 61
 Mykale Yarımadası, 61

N

Nairi, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 74, 85, 86
 Nairi ülkeleri, 43
 Narlı, 11, 80
 Nenaşsa, 38
 Nero, 65
 Nikomedes III., 64
 Nikopolis, 65
 Niksar, 64
 Nilipahri, 43
 Nirdun, 45
 Nuvanza/ş, 41

O

Olgassis Dağları, 62
 Oltu Çayı, 49
 Ordu, 61
 Orta Anadolu, 6, 32
 Osmanlı, 66
 Osroene, 65
 Otlukbeli, 1, 2

Ö

Ön Asya, 18, 42, 60, 78

P

Paflagonya, 62
 Paphlagonia, 64
 Parth, 65, 66
 Parthlar, 65
 Paryadros, 7
 Perdikkas, 62
 Pers, 58, 59, 60, 61, 62, 76, 86, 88
 Persler, 60
 Pharnakes, 63, 65
 Pihhuniya/ş, 39
 Platiai, 61
 Polemon, 65
 Pompeius Magnus, 64
 Pontos, 6, 7, 62, 63, 64, 65, 76, 77, 87
 Pontos Euxeinos, 6, 7
 Pontos Krallığı, 62, 63, 64, 65, 76
 Prizm Yazıtı, 44
 Puluk, 2
 Pulur, 20, 21, 82
 Pythodoris, 65

R

Ras Şamra, 18
 Rize, 1, 7, 33
 Roma, 6, 24, 26, 43, 55, 56, 58, 62, 63, 64, 65, 67, 73,
 76, 77, 78, 79, 85, 86

Roma İmparatorluğu, 62, 63, 67, 76, 78
 Romalılar, 7, 64
 Rusa I., 51, 52
 Rusa II., 52, 53
 Rusa III., 53

S

Sahran, 2
 Salmanassar I., 42, 43
 Salmanassar III., 45, 46, 47, 48
 Salua, 43
 Samandağ, 11
 Samaria, 51
 Samuha, 34, 35, 38
 Sanherib, 52
 Sardurburcu, 47
 Sarduri I., 47, 48
 Sarduri III., 53
 Sargon II., 51
 Sargon'un Sekizinci Seferi, 51
 Sarıhan Kalesi, 68, 70
 Sarıkamış, 20, 45, 50, 79
 Sasani, 64
 Satala, 64, 65
 Seduri, 47
 Selçuklu, 66
 Seleukos, 63
 Sieni, 44
 Silex, 11
 Sinop, 63
 Skydises, 7
 Skythenler, 7, 59
 Soğanlı, 1, 2, 7, 53, 66
 Sos Höyük, 20, 21, 80
 Sparta, 61
 Sugunia, 46
 Suriye, 18, 19, 40, 78
 Suşehri, 65
 Syennesis, 60

Ş

Şaşılu, 50, 51

Şeşeti Ülkesi, 50
 Şuppiluliuma, 34, 35, 36, 38, 39

T

Tabal, 61
 Taşocağı Köyü, 3
 Tegarama, 38
 Tel Cudeyde, 18
 Tepetarla, 3
 Tercan, 49
 Thales, 60
 Thermophylai, 61
 Tibarenler, 61
 Tiglat-Pileser I., 44, 45, 49
 Tiglat-Pileser III., 51
 Tigranes, 64
 Trabzon, 1, 8, 54, 55, 58, 61, 67, 76, 78, 84, 88
 Trakheia, 65
 Trans-Kafkasya, 17
 Trans-Kafkasya Bakır Çağı, 17
 Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü, 17
 Trapezus, 64
 Tubisi, 45
 Tukulti-Ninurta I., 43
 Tumme, 44
 Tuşha, 45
 Tuşpa, 47, 50, 52
 Tuthalya, 34, 35, 36, 38
 Tuthalya III., 34
 Tuvanuva, 38
 Tzanika, 7

U

Uadkun, 43
 Uauaş Dağı, 51
 Uda, 38
 Ura, 40
 Urartu, 7, 8, 20, 22, 23, 33, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 67, 74, 75, 76, 79,
 85, 86, 87
 Urartu Devleti, 47, 52
 Urartular, 52, 53

Urmiye Gölü, 17, 19, 51
 Uruatri, 41, 42
 Urume, 45
 Utupurşini, 50

V

Van, 20, 43, 44, 47, 51, 85
 Varto, 50

X

Xerxes, 61

Y

Yakınoğlu, 58
 Yanık Kültürü, 17
 Yanık Tepe, 17
 Yazılıtaş, 50
 Yoncalı yazıtı, 49
 Yukarı Deniz, 44
 Yukarı Kırzı, 66, 95, 96, 97, 111
 Yukarı Kırzı Köyü, 66
 Yukarı Memleket, 33, 35, 38
 Yukarı Pınarlı, 14
 Yunan, 6
 Yunanistan, 15, 61, 76
 Yunanlılar, 6, 7, 60

Z

Zamua Ülkesi, 51
 Zap, 41, 51, 74
 Zap Suyu, 41
 Zile, 65
 Zingun, 43
 Zivin, 50
 Zua, 50, 51
 Zülfe, 2

ÖZGEÇMİŞ

24.01.1982 tarihinde Erzurum’da dünyaya geldi. İlk ve Orta öğrenimini Erzurum’da tamamladı. Lise eğitiminin bir kısmını Erzurum’da yaptıktan sonra Antalya’da tamamladı. 1999 yılında Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne girdi. 2003 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans öğretime başladı. Halen buradaki eğitime devam etmektedir.